

СРЕМСКИ БРАНКОВИЋИ И СРПСКИ МАНАСТИРИ У БАНАТУ

Након пада Српске Деспотовине под турску власт 1459. године, српска владарска породица Бранковић се нашла у егзилу. Као номинални српски деспоти и угарски вазали, припадници породице Бранковић учествовали су у војним походима угарских владара у другој половини 15. и на почетку 16. века. Угарски краљ Матија Корвин је 1485. године позвао удовицу деспота Стефана Бранковића, Ангелину и њихове синове, Ђорђа и Јована, како би преузели вођство над српским народом у јужној Угарској. Они су добили поседе у Срему због чега су познати као сремски Бранковићи. Као предводници српског народа, старали су се о многим сферама живота, укључујући и духовну. Познато је да су били даваоци манастира на Светој Гори и да су подизали цркве и манастире у јужној Угарској. О њиховој ктиторској делатности на подручју јужне Угарске сведочи мали број сачуваних савремених историјских извора. Народна традиција, каснији извори и литература сремским Бранковићима приписује подизање више православних манастира на подручју Срема, Бачке и Баната. Као оснивачи или обновитељи светиња у Банату помињу се за манастире Светог Ђурђа, Месић, Златицу, Базјаш, Кусић, Средиште, Шемљуг, Партош и Бездин. Циљ рада је да анализом сачуваних писаних извора испита веродостојност ових вести и да укаже на утицај сремских Бранковића на српски народ у Банату.

Кључне речи: Банат, позни средњи век, сремски деспоти, Стефан Бранковић, Ангелина Бранковић, Ђорђе (Максим) Бранковић, Јован Бранковић.

Последица пада Српске Деспотовине под турску власт 20. јуна 1459. године и престанак српске средњовековне државности биле су миграције српског народа и власти на простор јужне Угарске (ИСН II, 1982: 313; Спремић, 1994: 545).³ Чланови српске владарске породице Бранковић су ус-

¹ dragana.milic@filfak.ni.ac.rs

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451–03–66/2024–03). Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 336/1–6–01).

³ Исељавање Срба у јужну Угарску је било актуелно од друге половине 14. века, а интензивније у време ратовања против Турака. Преседан је био пад Деспотовине о чему постоји обимна

лед опречних ставова по питању вођења спољне политике били сукобљени и напустили су Србију и пре пада престонице (в. ИСН II, 1982: 305–313, 373–375; Спремић, 1994: 504–552).

Син деспота Ђурђа Бранковића, Стефан који је, иако слеп, био владар после смрти деспота Лазара, прогнан је из Деспотовине 8. априла 1459. године. Њему је одузета власт због склапања брака између Јелене, ћерке деспота Лазара и босанског престолонаследника Стефана Томашевића, који је на тај начин постао српски деспот (ИСН II, 1982: 306–313; Спремић, 1994: 533–545). Путовање Стефана Бранковића је тиме почело. Он је најпре отишао у Будим, а пошто није добио ништа од очевих некадашњих поседа, упутио се код своје сестре Катарине Цељске, удовице грофа Улриха II Цељског. Уз њену помоћ отпутовао је у Дубровник средином 1460. године. Тамо је добио новчану помоћ и понуду да купи посед на дубровачкој територији, али није успео да поврати средства која су припадала његовом оцу. Након тога, отишао је Ђурђу Кастриоту – Скендербегу, са којим се ородио оженивши његову свастику. Пре почетка новембра 1460. године Стефан се оженио Ангелином, ћерком Аријанита Комнина („дѣщер ѿранитовѣх племенѣ“, „дѣшн бл(а)гоуствѣаго кнеза арѣванитѣскаго, аранита храбраго“), господара Коњуха (Елбасана) у области Шкумбе, и Марије Мусаки, ћерке Андрије III, господара Епира (Стојановић, 1927: 42; Стефановић, 1986: 134; Поповић, 1957: 79, 83; Dinić Knežević, 1975: 21). Стефан је као мираз добио посед ради издржавања. Међутим, средином наредне године се са супругом упутио на Апенинско полуострво, најпре миланском дуки Франческу Сфорци, којем га је препоручио и Скендербег. Неко време је боравио у Венецији, а стално се настанио у граду Београд у Фурланији, југозападно од Удине, у замку који је 1465. године откупио уз помоћ сестре Катарине. Овде је са породицом живео јако скромно, а у тестаменту је навео да својим наследницима нема шта да остави (Dinić Knežević, 1975: 20–23; ИСН II, 1982: 374–375; Спремић, 1994: 553–554; Томин, 2016б: 8–9).

Деспот Стефан је умро 9. октобра 1476. године, после чега су његова супруга Ангелина, ћерка Мара и синови Ђорђе и Јован доспели у још тежу ситуацију (Dinić Knežević, 1975: 23; Спремић, 1994: 554; Ивић, 1996: 30–31). Иако су имали заштиту Млетачке Републике, због тешке материјалне ситуације били су приморани да крајем 1478. године оду у Беч цару Фридриху III Хабзбуршком (1440–1493), непријатељу угарског краља, по савету Катарине Цељске. Цар им је доделио на уживање дворац Вајтерсфелд у Корушкој. Уз његову помоћ и посредовање склопљен је брак између Маре и монфератског маркгрофа Бонифација Палеолога V, који је био потомак византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) и Ирине од Монферата (Dinić Knežević, 1975: 28; Спремић, 1994: 554).

литература. За основни преглед видети: Поповић, 1957: ИСН II, 1982: 314–329, 373–388, 431–478; Динић Кнежевић, 1988: 7–42.

Решење тешке ситуације за Ангелину и њене синове уследило је након 16. априла 1485. године и смрти првог српског деспота у јужној Угарској, Вука Гргуревића Бранковића (1459–1485), ванбрачног сина Гргура Бранковића (Dinić Knežević, 1975: 18; ИСН II, 1982: 389).⁴ Како је српско становништво које је настањивало југ Угарске у циљу одбране границе остало без вође, угарски краљ Матија Корвин (1458–1490) је именовао Ђорђа за деспота као најстаријег мушког потомка Бранковића. Ђорђе, Јован и Ангелина су потом дошли на поседе деспота Вука који су остали упражњени јер он није имао деце (Dinić Knežević, 1975: 17; ИСН II, 1982: 446; Ивић, 1996: 31–32). Српски летописи су забележили да „прѣдошѣ сыновн слѣпаго Стефана Деспотовик(а) оу Сремѣу, Гюргъ (н) Їѡанъ“ (Стојановић, 1927: 254, № 7936).

Ангелина је са синовима допутовала у Купиново (Купиник), које су Бранковићи добили заједно са утврђењима Беркасово и Сланкамен на Дунаву. У цркви Светог Луке, у утврђеном граду Купинову, задужбини деспота Ђурђа Бранковића, положили су мошти деспота Стефана 15. фебруара 1486. године (Божанић, 2012: 117; Цамић, 2016: 475; Томин, 2016б: 12).⁵ Купиново на Сави је било њихова резиденција о чему сведочи и *Житије мајке Ангелине*, написано око 1530. године, у коме се наводи: „ѡнн же ѡт(ъ) краља такоу даръ въспрѣмъше въдворнише се въ своен нмѣ землн въ градѣ къпинѡм(ъ) при рѣцѣ нарицаемѣн сави“ (Стефановић, 1986: 133, 136; Dinić Knežević, 1975: 29).

Стратегија угарских владара је била да се српско становништво претежно настани поред јужне границе (Динић Кнежевић, 1988: 41). Српски деспот је имао задатак да предводи српски народ у одбрани јужне угарске границе, која се од 1459. године усталила на Сави и Дунаву, али и свуда где

⁴ Српски летописац је оставио податак о његовој смрти: „(-ѣцѣѣ-) сконуа се Бѣлкѣ деспотѣ нареуенн Гргъровикъ на ѡутрѣхѣ априлѣ -ѣѣ-“ (Стојановић, 1927: 254, № 792г). Деспот Вук Гргуревић Бранковић, у народној поезији познат као Змај Огњени Вук, рођен је пре 1439. године као ванбрачни син Гргура, а унук деспота Ђурђа Бранковића. Познат је као први деспот Срба у јужној Угарској. Сматра се да је титулу деспота узео по смрти оца, Гргура, односно монаха Германа 1459. године. Ступивши у службу краља Матије Корвина вероватно у другој половини 1464. године, добио је поседе у Срему и Славонији, који су се временом увећавали захваљујући његовом успешном ратовању против Немаца, Чеха, Пољака и Турака (Ћирковић, 1970: 283–290; Dinić Knežević, 1975: 6–18; ИСН II, 1982: 311, 376, 382; Божанић, 2014: 51, н. 4).

⁵ У *Родослову српских владара*, допуњеном између 1506. и 1509. године дат је опис овог догађаја „н приходитѣ съврстѣ его Ангелѣна съ сыновы сконци Гюргѣмъ, Їѡанѡмъ въ Срѣмѣ въ градъ Къпинникъ носеше съ собою тѣло ѡца своего въ ковчезѣ, и принесеше въ храмъ свѣтаго апостола їевангѣлиста Іѡанъ, благодаю воюю испѡуѣае и ѡудѣленіе веліе и полъѡу не тѣлю сыноу его еше соущемъ съ матерію нхъ, нъ н ѡ въсѣдѣхъ прѣихѡдещнхъ на поклоненіе ѹстныи его мощемъ“ (Стојановић, 1927: 42; Спремић, 1994: 557–558). Други податак са тачном годином: „(-ѣцѣѣ-) въстѣ прѣнесеніе мощемъ свѣтаго страстотърпца, ѡѡуѣенника Стефана деспота, сына деспота Ђурѣка въ градъ Коупинникъ (Коупиново) фер. -ѣѣ-“ (Стојановић, 1927: 255, № 795а). Помен моштију указује да је канонизација деспота Стефана изведена десет година по његовом упокојењу. Стварање његовог култа је наставак традиције Немањића и Лазаревића и требало је да означи заснивање нове владарске династије у новим околностима и свакако је дало на значају међу народом.

је угарски краљ ратовао. Деспот Ђорђе је био вазал краља Матије и управљао је дарованим поседима као један од угарских племића пошто је Срем био угарска државна територија. Срби који су били насељени у Угарској поред њене границе са Османским царством, били су уклопљени у угарски феудални систем, а деспот је имао улогу у њиховом окупљању и спречавању побуна. Обавеза српског деспота била је да учествује у војним походима угарског краља са одредом од 1.000 лако наоружаних коњаника хусара (ИСН II, 1982: 447; Божанић, 2014: 52). Деспотову војску су чинили људи који су живели на његовим поседима и најамници, а војна организација је била уклопљена у угарски систем (Dinić Knežević, 1975: 42–44).

Деспоти Ђорђе и Јован су добили поседе претежно у Срему и Славонији које је у истом својству држао деспот Вук.⁶ Како се главнина поседа налазила у Срему, где је била и њихова резиденција, познати су као сремски Бранковићи. Угарски краљ им је даровао „*отъѣство нхъ срьдъ*“ (Вукомановић, 1859: 127). Деспоти Ђорђе (1486–1497/8) и Јован (1493–1502) имали су улогу вође Срба, не само политичког већ и културног (Божанић, 2012: 115; ИСН II, 1982: 455). Оба брата су имала титулу деспота после реформе краља Владислава II по којој су по две личности биле ангажоване у одбрамбеном систему (ИСН II, 1982: 453). Српски народ је био у тешком положају јер је римокатоличка црква настојала да шири свој утицај тако да су деспоти иступали као заштитници Срба. Њихов положај није био нимало једноставан, али су успевали да истрају.⁷

Деспот Ђорђе се замонашио између августа 1497. године и јула 1499. године (ИСН II, 1982: 455, 447, нап. 8; Томин, 2016а: 8). По монашењу је добио име Максим: „*Гюргъ постригъ се нареуень вьсть Мазницъ*“ (Стојановић, 1927: 254, № 7936). Титулу српског деспота је након овога носио само Јован, који се посветио борби против Турака и правио планове за обнову Српске Деспотовине (Спремић, 1994: 555–556). Међутим, до већег ратног сукоба није дошло и борба се углавном сводила на одбрану границе и продоре на турску пограничну територију (Dinić Knežević, 1975: 36–38; ИСН II, 1982: 458–460). Максим је обављао дипломатску делатност за свог брата и новембра 1502. године отишао је у Млетачку Републику, како би дужду Леонарду понудио сарадњу у борби против Турака. Ова мисија је завршена неуспешно, а деспот Јован је умро од грознице 10. децембра 1502. године без мушких потомака (ИСН II, 1982: 460; Спремић, 1994: 556; Томин, 2016а: 10).

Након смрти деспота Јована, угарски краљ Владислав II је заједно са

⁶ О поседима детаљније: Dinić Knežević, 1975: 28–35.

⁷ Деспоти Ђорђе и Јован умешали су се у сукоб око избора новог краља Угарске будући да је Матија умро 1490. године без законитог наследника. Осим тога, имали су обавезу да ратују за владара кад год је то било неопходно и да штите своје поседе од других угарских великаша. О деловању српских деспота у Угарској детаљније: Dinić Knežević, 1975: 27–44; ИСН II, 1982: 445–464; Божанић, 2012: 115–128; Божанић, 2014: 50–66; Томин, 2016а.

властелом Максиму понудио деспотску титулу, што је он одбио: „по сѣдрѣти же брата его поноуждень бываеѣ маѣзидѣ кралѣмѣ и вѣсѣмѣ властелѣ пакѣ прѣѣти деспотства санѣ, онѣ же не вѣсхотѣвѣ“ (Вукомановић, 1859: 127). Због тога је за новог деспота именован Иваниш Бериславић, један од најмоћнијих хрватских великаша за кога се удала удовица деспота Јована Бранковића, Јелена (Dinić Knežević, 1975: 39; ИСН II, 1982: 461). Овим догађајем су Максим и Ангелина, обоје монаси, остали без свих посѣда које су држали сремски Бранковићи као српски деспоти у Угарској и вазали угарског краља.⁸ Због тога су након 1502. године отишли у Влашку, војводи Јовану Радулу IV Великом (1485–1508) носећи мошти светих деспота, Стефана и Јована (Вукомановић, 1859: 128; Dinić Knežević, 1975: 39; ИСН II, 1982: 461; Томин, 2016а: 10, 12).

У Влашкој је Максим уживао велики углед и по смрти влашког митрополита, војвода Радул је њему поверио положај влашког митрополита и задатак да организује црквени и монашки живот (Вукомановић, 1859: 128; Стефановић, 1986: 136; ИСН II, 1982: 461; Томин, 2016а: 14). Година ступања у митрополитско достојанство није позната, али се сматра да се ово догодило између 1504. и 1508. године. Након смрти војводе Радула, Максим и Ангелина су напустили Влашку и вратили су се у јужну Угарску (Вукомановић, 1859: 128; Томин, 2016а: 14).

У Срему су Максим и Ангелина, уз подршку Стефана и Марка Јакшића и влашког војводе Њагоја Басарабе, подигли манастир Крушедол, посвећен Благовештењу у коме су премештене мошти деспота Стефана и Јована (Вукомановић, 1859: 128–129; Стефановић, 1986: 136; Томин, 2016а: 14; Џамић, 2016: 475). Крушедол је постао седиште Београдско–сремске митрополије и центар духовног и културног живота Срба у јужној Угарској, а Максим је именован за београдског митрополита. Максим је преминуо 18. јануара 1516. године у Крушедолу, а његова мајка Ангелина највероватније 30. јула 1520. године у својој задужбини, Сретењском манастиру у селу Крушедол (Вукомановић, 1859: 129; Dinić Knežević, 1975: 40; ИСН II, 1982: 464; Томин, 2016а: 18; Џамић, 2016: 475–476). Максим и Ангелина су по смрти канонизовани и придружени су култу деспота Стефана и Јована, а њихове мошти су се налазиле у манастиру Крушедолу (Томин, 2016б: 18).⁹ На тај начин је култ сремских Бранковића почео да се шири у српском народу.

⁸ Ангелина се замонашила у периоду између 1502. и 1509. године (Томин, 2016б: 12).

⁹ Њихове мошти су биле похрањене у манастиру Крушедолу до 1716. године, када су их Турци након пораза у бици код Петроварадина спалили заједно са манастиром. Остала је сачувана само лева рука свете мати Ангелине, као и делови моштију чланова њене породице (Вукомановић, 1859: 129; Стефановић, 1986: 137; Dinić Knežević, 1975: 40; Томин, 2016а: 18; Томин, 2016б: 48).

Сремски Бранковићи су се за живота старали о црквама и манастирима негујући традиције владара из српске средњовековне државе. Познато је да су били дародавци манастира на Светој Гори и да су подизали цркве и манастире у јужној Угарској (Dinić Кнежевић, 1975: 40–41; Ивић, 1996: 39; Томин, 2016а: 18, 20, 22, 24–25; Томин, 2016б: 18–20, 30, 32, 36; Џамић, 2016: 473–484). О њиховој ктиторској делатности на подручју јужне Угарске сведочи мали број сачуваних савремених историјских извора. Међутим, народна традиција, каснији извори и литература деспоту Ђорђу, деспоту Јовану и њиховој мајци Ангелини приписује подизање више православних манастира на подручју Срема, Бачке и Баната. Као оснивачи или обновитељи светиња у Банату помињу се за манастире Светог Ђурђа, Бездин, Шемљуг, Средиште, Партош, Месић, Кусић, Златицу и Базјаш.

Треба напоменути да потврде о поседима сремских Бранковића у Банату нема, што изазива сумњу о њиховој ктиторској делатности. Познато је да је Банат био насељен српским становништвом, чија се бројност повећавала од краја 14. века, да би половином наредног века стекао претежно српски карактер, а средином 16. века простор од Темишвара и Липове до Дунава се често у изворима назива Рашка или Србија (Поповић, 1955: 32, 36; Крстић, 2010: 83–84; Крстић, 2011: 210).¹⁰ Због тога не треба потпуно одбацити могућност да су поменути манастири основани или обновљени у позном средњем веку, али поуздани подаци о њиховим ктитормима изостају.

Најсеверније од свих поменутих манастира је Бездин, који се налази на левој обали реке Мориш у близини Арада, на територији села Мунара, које је било у поседу Милоша Белмужевића а потом Јакшића, истакнутих припадника српске властеле у јужној Угарској (Роровић, 1996: 49; Ивић, 1996: 41; Јовановић, 2000: 111; Степанов, Бугарски, 2003: 16; Лемајић, 2013: 7, 10). Назив манастира вероватно потиче од притоке Мориша, Бездне, а у изворима се јавља као Реметак, Мунара, Мунарски манастир, Српски манастир Мунара и Бездин (Зеремски, 1907: 98; Јовановић, 2000: 112–113). Како су у Поморишју у другој половини 15. и првој половини 16. века поседе имали Белмужевићи и Јакшићи, ктитор манастира може потицати из ових породица (Ивић, 1996: 26–28). Међутим, народно предање оснивање Бездина, поред Јована Јакшића, приписује и деспоту Јовану Бранковићу.

Манастир Бездин је посвећен Ваведењу Пресвете Богородице и најстарији поуздани помен о њему налази се у *Псалтиру* Божицара Вуковића из 1519/1520. године. У њему се наводи да је манастир почео да се гради 1539. године „настојанијем архимандрита Јоасафа Милутиновића и иконама јеромонаха Леонтија Богојевића, уз помоћ све браће хришћана“ (Зеремски, 1907: 99; Бугарски, 1995: 63; Роровић, 1996: 50; Јовановић, 2000: 112). Археолошка истраживања су утврдила постојање старијих слојева зидања из 15. века, па би се горепоменути текст односио на обнову манастира. Међу-

¹⁰ О Банату у средњем веку видети: Поповић, 1955: 22–30; Крстић, 2010: 65–90.

тим, података о првим ктиторима нема, док су други ктитори поменути као „браћа хришћани“, односно имућније српске породице. Због тога је отворена могућност да су једни од њих били Јакшићи, које народна традиција памти као ктиторе (Поповић, 1955: 29–30; Јовановић, 2000: 112; Степанов, Бугарски, 2003: 16–18).

Манастир Светог Ђурђа, који се налази на реци Брзави, југоисточно од Темишвара, према предању основао је деспот Јован Бранковић (Поповић, 1955: 29; Поповић, 1957: 283; Зиројевић, 1984: 182; Јовановић, 2000: 87). Манастирска црква, а самим тим и манастир, посвећена је Светом великомученику Георгију, који је у народу овог краја познатији као Ђорђе или Ђурађ. По локалном називу, манастир и село које му припада, познати су као Сенђурађ, Сенђурђе или Шенђурац (Јовановић, 2000: 87). Према једној верзији предања манастир је основан у 8. веку, а касније је обнављан. Међутим, присутније је предање које ктиторство приписује деспоту Јовану Бранковићу. Наиме, када су монаси одлучили да обнове цркву 1793. године, пронашли су камену плочу у олтарском делу цркве, на којој је писало да је деспот Јован Бранковић почео да зида манастир 15. августа 1485. године (Зеремски, 1907: 136–137; Матић, Ђорђевић, 1970: 89; Јовановић, 2000: 87; Ђекић, Ђекић, 2018: 337). Међутим, Бранковићи су дошли у Срем 1486. године, а Јован је титулу деспота понео 1493. године што доводи у сумњу овај навод. Такође, поменути натпис на каменој плочи није сачуван и вести о њему су познате на основу преписа игумана Августина Петровића, који је 1793. године наложио да се стари камен са натписом и оловна плоча са подацима о подизању нове манастирске цркве узидају поново у темељ најисточнијег дела олтарског простора (Зеремски, 1907: 136; Јовановић, 2000: 87). Ни посвета манастира Светом Ђорђу као заштитнику династије Бранковић није убедљив доказ да је деспот Јован његов ктитор (Зеремски, 1907: 135).

Манастир је био активан у другој половини 15. века на шта упућује податак о Аристарху (1486–1492), првом познатом игуману Светог Ђурђа (Јовановић, 2000: 87). То, ипак, не пружа податке о времену његовог оснивања и ктитору. Наредни помен манастира је у турским катастарским пописима насталим 1566/7. и 1579/80. године (Зиројевић, 1984: 182; Роровић, 1996: 232). Манастир Сенђурађ се помиње у *Молитвенику Пресвете Богородице* из 1623. године и *Катастигу Пећке Патријаршије* 1660. и 1666. године, али без детаљнијих описа и помена ктитора (Зеремски, 1907: 137–138; Матић, 1931: 450; Матић, Ђорђевић, 1970: 90; Јовановић, 2000: 89).

Манастир Шемљут се налази североисточно од Вршца, у данашњем румунском делу Баната. Манастирска црква је била посвећена Ваведењу Пресвете Богородице и помиње се у турском катастарском попису из 1566/7. године, што указује да је Шемљут основан пре турског заузимања Баната 1552. године (Зиројевић, 1984: 205). Услед тешких историјских околности манастир је 1777. године био укинут и припојен Месићу, јер је требало да

постане парохилјална црква (Точанац Радовић, 2018: 173).¹¹ Ипак, његов непокретни инвентар је дат на лицитацију, а манастир је купио Јован Остојић из Темишвара, а његови наследници су га претворили у породични маузолеј 1782. године. Шемљуг је 1934. године поделом између српске и румунске цркве припао румунској епископији у Карансебешу, променио је име у Сарака и од тада је посвећен Христовом Преображењу (Роровић, 1996: 254; Јовановић, 2000: 155–156).

О најранијој прошлости Шемљуга не постоје писани историјски извори. Углавном се по његовој архитектури изводи претпоставка да је подигнут у позном средњем веку, због чега поједини истраживачи као ктитора наводе деспота Ђурђа Бранковића уз уверење да је изграђен на његовом поседу (Роровић, 1996: 254; Јовановић, 2000: 155). Према народном предању манастир Шемљуг је основао деспот Јован Бранковић крајем 15. века (Поповић, 1955: 29). Међутим, први поуздани подаци о манастиру потичу из 18. века, када је извршена обнова манастирске цркве (Јовановић, 2000: 156, 158). Будући да нема поузданих историјских извора, питање о времену изградње и првом ктитору остаје отворено.

Манастир Средиште, посвећен Светим Архангелима Михаилу и Гаврилу, налази се северно од Вршца у српском делу Баната. Будући да је у средњем веку постојало насеље Средиште, изводи се претпоставка да је и манастир основан у то време (Јовановић, 2000: 45). Међутим, нема помена о њему у сачуваним историјским изворима из средњег века. Сматра се да се у 16. веку у турским документима јавља под именом Црња или Чрње код села Средиште и први пут се помиње у турским дефтерима из 1566/7. и 1579/80. године (Зиројевић, 1984: 188; Јовановић, 2000: 45). Под именом Средиште помиње се у изворима из 18. века, као задужбина деспота Јована Бранковића. Манастир је 1774. године укинут и асфилиран Месићу, а 1788. године су га Турци срушили (Јовановић, 2000: 45–46).

Манастир Партош се налази северозападно од Вршца, у данашњем румунском делу Баната, а према народном предању и каснијим поменима у литератури основао га је деспот Јован Бранковић (Зеремски, 1930: 207; Поповић, 1955: 29; Јовановић, 2000: 163). Манастир Партош поред главне цркве, која је посвећена Светим арханђелима Михајлу и Гаврилу, има и малу цркву, најпре посвећену Уздизању Часног крста, па Успењу Богородице (Јовановић, 2000: 163–166). Иако не постоји потврда у историјским изворима, оснивање овог манастира се одређује у временском периоду од

¹¹ Укидање српских православних манастира у Банату било је део реформе царице Марије Терезије која је спроведена у Карловачкој митрополији 70–их година 18. века. У том циљу спровођен је попис манастира да би се утврдило у каквом су стању. Манастири са малим бројем монаха и они који нису имали писани доказ о оснивању и поседима који је био неопходан, већ су се позивали на предање, укинати су до 1778. године. О разлозима, процесу, начину и последицама смањења броја манастира у јужној Угарској видети детаљније: Точанац Радовић, 2018: 165–178.

12. до 15. века. Међутим, први познати помен Партоша у изворима налази се у турском катастарском попису из 1566/7. године, што сведочи да је основан пре турског заузећа Баната (Зиројевић, 1984: 160). Затим се помиње у јеванђељу, које је јеромонах Лаврентије Црногорац 1571. године приложио овом манастиру (Зеремски, 1930: 208; Јовановић, 2000: 163). Више података о манастиру Партош потиче из 17. и 18. века. Међутим, Партош је изгубио статус манастира после Регуламента царице Марије Терезије из 1777. године и претворен је у парохијску цркву, а потом је прешао под јурисдикцију Румунске православне цркве (Точанац Радовић, 2018: 173; Јовановић, 2000: 163).

Манастир Месић, посвећен Светом Јовану Крститељу, налази се југо-источно од Вршца у данашњем српском делу Баната (Зеремски, 1907: 150; Јовановић, 2000: 13). Име је добио по потоку Месић, који тече у близини манастира. О оснивању манастира има више верзија народног предања, тако да је тешко изучавати његову најранију историју. У изворима и литератури од 18. века се његов настанак ставља у широки временски оквир од 9. до 13. века, а пошто је временом запустео, крајем 15. века обновили су га деспоти Ђорђе и Јован Бранковић, или само деспот Јован (Љуштина, 1798б: 5; Зеремски, 1907: 151; Јовановић, 2000: 13; Рацков, 2002: 13–19).

Према једној верзији, манастир је 1225. године основао Арсеније Богдановић који је као хиландарски монах дошао у овај крај, а Свети Сава га је поставио за игумана (Љуштина, 1798б: 6–7; Зеремски, 1907: 151). Према другој верзији, ктитор је Свети Сава, који је за првог игумана поставио свог ученика Арсенија (Рацков, 2002: 10, 13–14; Јовановић, 2000: 13). Свети Сава је према народном предању био ктитор манастира Месић, Златица, Кусић и Базјаш, током своје дипломатске мисије и преговора са угарским краљем Андријом II (1205–1235), што је мало вероватно (Милић, 2024: 181–184). Пошто је познато да је деспот Ђурађ Бранковић држао Вршац са околним поседима и да је добио дозволу од папе Николе V (1447–1455) да на својим поседима у Угарској подигне девет манастира за православне монахе, оснивање Месића се може повезати и са њим (ИСН II, 1982: 444; Крстић, 2011: 195, 205). Након деспота Ђурђа, Вршац је држао његов наследник, деспот Лазар Бранковић, до маја 1457. године, када је највероватније предат Михаилу Силађију (Крстић, 2011: 195, 205). У периоду од 1472. до 1494. године, Вршац је припадао Петру Доцију, бившем капетану Београда, заповеднику дунавске флоте, тамашком жупану и јајачком бану (Крстић, 2011: 195, 205). Од 1494. до 1504. године, када се поново нашао у рукама угарског краља, нема података у чијим поседу се Вршац налазио. Међутим, то не значи да је у том периоду, односно до 1502. године, његов поседник могао бити деспот Јован Бранковић, који је према предању обновио манастир Месић. Такође, претпоставка да је деспот Јован ктитор због подударности имена са посветом храма Светом Јовану и због фреске са његовим ликом која потиче из

средине 18. века, не представља веродостајан доказ (Јовановић, 2000: 14; Рацков, 2002: 19).

Манастир Месић се први пут поуздано у изворима помиње у турском катастарском попису насталом 1566/7. године (Зиројевић, 1984: 132). Подаци о њему су учесталији од друге половине 16. века. Помиње се у *Катастигу Пећке патријаршије* из 1660. и 1666. године (Матић, 1931: 450). Након вишедеценијских сукоба између Хабзбуршке монархије и Османског царства у којима је манастир страдао, мирније доба је наступило након 1718. године, када је Пожаревачким миром Банат потпао под хабзбуршку власт (Поповић, 2024: 287). Током 18. века је манастир страдао неколико пута, али је обновљен и фрескописан (Љуштина, 17986: 8–10; Зеремски, 1907: 152–155; Јовановић, 2000: 15–17; Рацков, 2002: 19).

Информације о старости манастира донекле пружају археолошка истраживања спроведена крајем 20. века. Тада је утврђено постојање темеља старије црквене грађевине на месту данашњег храма Светог Јована, што иде у прилог верзији предања да је основан у средњем веку (Рацков, 2002: 33, 127–128). Архитектура цркве је својеврсна мешавина рашког, моравског и барокног стила, због чега се сматра да је обнова спроведена на основу већ постојеће грађевине (Рацков, 2002: 29–30, 36). До сада није утврђено из ког периода је потицала старија црквена грађевина, тако да се не може без резерве прихватити народно предање и оснивање или обнова манастира довести у везу са Ђорђем и Јованом Бранковићем.

Манастир Кусић се налази источно од Беле Цркве, у румунском делу Баната. Према народном предању подигао га је деспот Јован Бранковић крајем 15. века, а био је метох Студенице (Поповић, 1955: 29; Бугарски, 1995: 82; Јовановић, 2000: 14, 83). Манастирска црква је била посвећена Светом Николи, а потом Рођењу Богородице. У изворима се први пут помиње у турском попису из 1566/7. године (Зиројевић, 1984: 124; Роровић, 1996: 302). Помиње се и у *Катастигу Пећке патријаршије* из 1660. и 1666. године (Матић, 1931: 449; Роровић, 1996: 302). Манастир је страдао више пута током аустро–турских ратова, а обновљен је у 18. веку. Међутим, Кусић је укинут и придодат Златици 1772. године (Точанац Радовић, 2018: 169–170). Археолошка истраживања су спроведена 1991. године и потврдила су постојање старијег храма, али није утврђено из ког периода потиче због чега питање о времену његовог настанка остаје отворено (Бугарски, 1995: 84; Јовановић, 2000: 83).

Манастир Златица се налази југоисточно од Беле Цркве, на левој обали Дунава, на почетку Ђердапске клисуре у румунском делу Баната. Његово име потиче од реке Златице у којој су испирачи проналазили злато (Љуштина, 1798а: 3). Манастирска црква је до 18. века била посвећена Светом Сави Освећеном, потом као метох манастира Милешеве Светом Симеону и Светом Сави, и на крају Светом Сави Српском (Јовановић, 2000: 53). Према

предању Свети Сава је током 1225. године основао овај манастир и посветио га свом патрону Светом Сави Освећеном (Љуштина, 1798а: 4–5; Поповић, 1996: 292; Ђекић, Ђекић, 2018: 333). Према другој верзији, манастир је основао деспот Јован Бранковић крајем 15. века о чему не постоји ниједна потврда у изворима (Јовановић, 2000: 54). У историјским изворима се манастир Златица помиње први пут у турском попису из 1566/7. године (Зиројевић, 1984: 107). Након тога о њему има више вести тек од 18. века, тако да је његова најранија прошлост обавијена тамом.

Манастир Базјаш, посвећен Вазнесењу Господњем, налази се југоисточно од Беле Цркве, близу Златице, у румунском делу Баната (Бугарски, 1995: 61; Лупуловић, Крстић, 1998: 7; Јовановић, 2000: 73). Према предању које је јако снажно, манастир је основао Свети Сава током дипломатске мисије и преговора са угарским краљем Андријом II 1225. године (Јовановић, 2000: 73; Ђекић, Ђекић, 2018: 333; Милић, 2024: 179–184). Осим тога, од 18. века, углавном се наводи да је манастир Базјаш подигао Свети Сава, а да га је у 15. веку обновио деспот Јован Бранковић (Зеремски, 1907: 45; Матић, Јовановић, 1969: 293; Лупуловић, Крстић, 1998: 19–20; Јовановић, 2000: 74). Најстарији помен манастира је у турским пописним књигама из 1569–1579 године у округу Караш–Вицинић у Темишварском вилајету (Зиројевић, 1984: 47; Тејси, 2010: 255–256). Манастир је више пута паљен и оштећиван током ратова, а његова обнова је предузимана у 18. веку. Ипак, укинут је заједно са Кусићем и припојен Златици 1772. године (Бугарски, 1995: 61; Јовановић, 2000: 74; Точанац Радовић, 2018: 169–170).

О најранијој историји Базјаша нема писаних трагова. Археолошка истраживања спроведена су на почетку 21. века и том приликом је установљено да је манастир саграђен на темељима старијег сакралног објекта и да је био активан током средњег века (Тејси, 2010: 256, 267). Међутим, о ктитору и времену изградње не може се више сазнати. На основу архитектуре манастирске цркве, која је у моравском стилу попут других храмова из долине Мораве и Млаве и из Баната подигнутих од краја 14. до почека 16. века, изводи се претпоставка да је Базјаш подигнут око 1400. године (Матић, Јовановић, 1969: 294, 299; Тејси, 2010: 262–263).

Сремски Бранковићи су потомци српског деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456), који су након губитка српске државности 1459. године отишли у Угарску. Као последњи чланови некадашње владарске породице Бранковић, поверена им је водећа улога међу Србима који су настањивали јужни део Угарске на левој обали Саве и Дунава. Браћа Ђорђе и Јован добили су титулу деспота од угарског краља, коме су се обавезали на верну службу због чега су добили поседе за издржавање у Срему и Славонији. Њихове ак-

тивности су оставиле неизбрисив траг у српском народу будући да су имали планове да обнове Српску Деспотовину. Значај и утицај сремских Бранковића био је присутан међу српским народом у Банату, иако нису имали поседе на овом простору. Колико је српски народ у Банату поштовао последње деспоте из породице Бранковић и очувао сећање на њих, показује народна традиција.

Неколико српских манастира у Банату очувало је предање да су их основали деспоти Ђорђе и Јован, или само Јован. У питању су манастири Бездин, Сенђурађ, Шемљуг, Средиште, Партош, Месић, Кусић, Златица и Базјаш. Заједничко за све је да се сремски Бранковићи помињу као оснивачи или обновитељи манастира у каснијим изворима и литератури или у народном предању. Углавном се најстарији писани извори своде на податке из турских катастарских пописа спроведених у 16. веку, када је подручје Баната потпало под власт Османског царства. Пошто су пописани десетак година после турског заузимања Баната 1552. године, може се закључити да су сигурно основани пре овог догађаја. Међутим, како су се на овом подручју одвијали константни ратни сукоби, манастири су много пута страдали, а њихове архиве су пљачкане и паљене. Због тога нису сачувани писани извори из времена настанка манастира (Јовановић, 2000: 8-10).

Заједничко за све манастире је да се у литератури јављају углавном од 18. века и да се у то време спроводи њихова обнова или поновна изградња. То је период након 1718. године када је Банат постао део Хабзбуршке монархије. Под јурисдикцију Београдске митрополије Банат је дошао 1720. године (Поповић, 2024: 287–288, 294). Нова власт је требало да потврди некадашње привилегије и поседе манастира, па су манастирска братства настојала да докажу старост својих храмова (Зеремски, 1907: 78–79; Јовановић, 2000: 8, 53). Последица тога је да се народно предање наметало као једини извор информација о прошлости ових манастира, па се потом пренело у науку. Манастири су у већини случајева грађени на местима старих сакралних објеката, што су потврдила археолошка истраживања која су спроведена у појединим манастирима. Архитектура и стил градње углавном сведоче да је поштована средњовековна концепција црквене грађевине, према чему се време оснивања манастира датује у позни средњи век. Међутим, ово је широка временска одредница и без веродостојних историјских извора се не може ништа конкретније закључити. Извесно је да ктиторска делатност деспота Јована и Ђорђа Бранковића у Банату није поткрепљена савременим писаним изворима и производ је каснијих интерпретација, због чега питање о времену настанка и ктиторима ових манастира остаје отворено.

Извори

- Вукомановић, 1859: А. Вукомановић, Животъ архиепископа Максима. Изъ рукописа XVII века кои е у подписаного. *Гласникъ друштва србске словесности*, књ. IX: 125–129. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_9C771A42C3B25D3776C7753A78296978-1859-B011 Приступљено 20. 8. 2024.
- Љуштина, 1798а: В. Љуштина, Краткаа повѣсть о общезнѣтелномъ монастырѣ Златицѣ во Балахо–Лауриескон регѣментѣ свѣщѣмъ, о егоу наѹалѣ, и приключенїахъ о 1225. даже до 1797. лѣта, въ Бѣдннѣ : Писмены Кралевск. Всеоуѹннѣща Пештанскаго. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/334> Приступљено 20. 11. 2024.
- Љуштина, 1798б: В. Љуштина, Краткаа повѣсть о общезнѣтелномъ монастырѣ Меснѹѣ свѣщѣмъ въ Банатѣ Тедншварстѣмъ, о егоу наѹалѣ, и приключенїахъ о 1225. даже до 1797. лѣта, въ Бѣдннѣ : Писмены Кралевск. Всеоуѹннѣща Пештанскаго. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/347> Приступљено 20. 11. 2024.
- Матић, 1931: С. Матић, Катастиг пећки из 1660–1666, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, 4/3, Нови Сад : Историско друштво; Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 447–455.
- Стефановић, 1986: М. Стефановић, Житије мајке Ангелине, у: *Археографски прилози: зборник радова Археографског одељења НБС*, бр. 8, Београд: Народна библиотека Србије, 133–138. http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_F566CB4310060060C2E4F10093FF5BAD-1986-B008 Приступљено 20. 8. 2024.
- Стојановић, 1927: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд : Српска краљевска академија, Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија.

Литература

- Божанић, 2012: С. Божанић, Политичка и културна делатност Ђорђа Бранковића у Срему, у: *Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова*, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, 115–128.
- Божанић, 2014: С. Божанић, Сремски Бранковићи: световни и духовни предводници Срба у јужној Угарској, у: *Три века Карловачке митрополије 1713–2013: зборник радова са научног скупа*, уредници Дејан Микавица и Драго Његован, Сремски Карловци: Епархија сремска; Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју: Мало историјско друштво, 50–66.
- Бугарски, 1995: С. Бугарски, *Српско православље у Румунији*, Темишвар – Београд – Нови Сад: Православна српска епархија темишварска – Српска академија наука и уметности – Прометеј.
- Динић Кнежевић, 1988: Д. Динић Кнежевић, Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске. Нови Сад: *Зборник Матице српске*

за историју, 37, 7–42.

- Ђекић, Ђекић, 2018: Ђ. Ђекић, М. Ђекић, Српски манастири у Румунији – јуче, данас, сутра, у: *Осма Међународна научна конференција „Културно и историјско наслеђе Србије у свету“*, 21. септембар 2017. године, уредник Видоје Голубовић, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 332 – 348.
- Зеремски, 1907: И. Зеремски, *Српски манастири у Банату, њихов постанак, прошлост и одношај према Румунима*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Зеремски, 1930: И. Зеремски, Манастир Партош, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, 3, Нови Сад : Историско друштво; Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 207–233.
- Зиројевић, 1984: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријархије до 1683 године*, Београд.
- Ивић, 1996: А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско–поморишке границе (1703)*, Фототипско издање, Нови Сад: Матица српска.
- ИСН II, 1982: *Историја српског народа* (ИСН) II, уредник Сима Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Јовановић, 2000: М. Јовановић, *Српски манастири у Банату*, Београд: Драганић; Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика (Библиотека: Наслеђе).
- Крстић, 2010: А. Крстић, Банат у средњем веку, у: *Банат кроз векове: слојеви културе Баната*, уредници Миодраг Матицки и Видојко Јовић, Београд: Вукова задужбина, 65–90.
- Крстић, 2011: А. Крстић, Вршац у средњем веку. II део: од почетка 15. до средине 16. столећа. Београд: *Историјски часопис*, 60, 193–212.
- Лемајић, 2013: Н. Лемајић, Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине), у: *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив „Срем“; Нови Сад: Филозофски факултет, 7–27.
- Лупуловић, Крстић, 1998: В. Лупуловић, Б. Ђ. Крстић, *Манастир Базјаш (монографија)*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Матић, Ђорђевић, 1970: В. Матић, С. Ђорђевић, Манастир Свети Ђурђе, у: *Зборник за ликовне уметности 6*. Нови Сад: Матица српска – Одељење за ликовне уметности, 87–117.
- Матић, Јовановић, 1969: В. Матић, М. Јовановић, Манастир Базјаш, у: *Зборник за ликовне уметности 5*. Нови Сад: Матица српска – Одељење за ликовне уметности, 293–306.
- Милић, 2024: Д. Милић, Светосавска традиција у манастиру Базјаш. Темишвар – Ниш: *Исходишта / Originations*, 10, 179–189.
- Поповић, 1955: Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века. Исто-*

- рија насеља и становништва*, Београд: Научна књига.
- Поповић, 1957: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књига 1, Нови Сад: Матица српска; Издавачко предузеће „Будућност“.
- Поповић, 2024: А. М. Поповић, Јурисдикција над православним епархијама у Банату у првој половини XVIII века (1690–1739), Темишвар – Ниш: *Исходишта / Originations*, 10, 285–296.
- Рацков, 2002: Д. Рацков, *Манастир Месић*, Београд: Драганић; Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика (Библиотека: Наслеђе).
- Спремић, 1994: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Степанов, Бугарски, 2003: Љ. Степанов, С. Бугарски, *Манастир Бездин: Кратки Приказ*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Томин, 2016а: С. Томин, *Деспот Ђорђе Бранковић – Свети владика Максим*, Сремски Карловци: Епархија сремска.
- Томин, 2016б: С. Томин, *Мајка Ангелина. Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина*, Нови Сад: Платонеум.
- Точанац Радовић, 2018: И. Точанац Радовић, Укидање српских манастира у време терезијанске црквене реформе, у: *Из ризница фрушкогорских манастира : зборник*, уредници Ненад Лемајић и други, Сремска Митровица : Историјски архив „Срем“, 165–180.
- Ћирковић, 1970: С. Ћирковић, О деспоту Вуку Гргуревићу, у: *Зборник за ликовну уметност Матице српске*, 6, Нови Сад: Матица српска – Одељење за ликовне уметности, 283–290.
- Џамић, 2016: В. Џамић, Сремски Бранковићи и заснивање свете Фрушке горе, у: *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку II*, уредници Драган Војводић и Даница Поповић, Београд: Српски комитет за византологију: Службени гласник: Византолошки институт САНУ, 473–484.

- Dinić Knežević, 1975: D. Dinić Knežević, Sremski Brankovići. Novi Sad: *Istraživanja*, 4, 5–47.
- Popović, 1996: V. Popović, *Srpski spomenici u Rumuniji*, Subotica: Subotičke novine.
- Țicu, 2010: D. Țicu, Mănăstirea Baziaș – Un monument medieval din Clisura Dunării. Muzeul Banatului Montan Reșița: *Banatica*, 20/1, 255–292.

Dragana M. Milić

LES BRANKOVIĆ DE SYRMIE ET DES MONASTÈRES SERBES DU BANAT

Résumé

Après la chute du Despotat serbe sous la domination turque en 1459, la famille régnante serbe Branković s'est retrouvée en exil. En tant que despotes serbes nominaux et vassaux hongrois, les membres de la famille Branković ont pris part aux campagnes militaires des souverains hongrois dans la seconde moitié du 15e siècle et au début du 16e siècle. Après la mort du despote Vuk Grgurević Branković en 1485, le roi Mathias Corvin a invité la veuve du despote Stefan Branković, Angelina, et leurs fils, Đorđe et Jovan, à gouverner sur le peuple serbe du sud de la Hongrie. Ils ont acquis des domaines en Syrmie, d'où ils ont combattu pour la restauration de l'État serbe. C'est pourquoi ils ont reçu le nom les Branković de Syrmie. Comme les autorités du peuple serbe, leur activité fondatrice représente la préservation des traditions de l'État serbe médiéval. Ils sont connus pour la donation des monastères du Mont Athos. Cependant, la tradition folklorique, les sources postérieures et la littérature attribuent la fondation de nombreux monastères orthodoxes dans les régions de Syrmie, Bačka et Banat aux despotes Đorđe (Maksim) et Jovan et à leur mère Angelina. Comme fondateurs ou restaurateurs des monastères serbes du Banat, ils sont mentionnés pour les monastères de Saint-Georges, Mesić, Zlatica, Bazjaš, Kusić, Središte, Šemljug, Partoš et Bezdin. Le but de l'article est d'examiner la crédibilité de ces informations à travers l'analyse des sources historiques préservées et de souligner l'influence des Branković de Syrmie sur le peuple serbe du Banat.

Mots clés : Banat, fin du Moyen Âge, despotes en Syrmie, Stefan Branković, Angelina Branković, Đorđe (Maksim) Branković, Jovan Branković.

ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОДЛИКЕ ЗБИРКЕ ПЕСАМА У РИТМУ ДИЈАЛЕКТА 2022

Овај рад се бави проучавањем дијалекатских особености песничке збирке *У ритму дијалекта 2022* групе аутора у издању Лесковачког културног центра. Корпус у овом истраживању представља 41 песма у оквиру песничке збирке *У ритму дијалекта 2022*, чији су аутори са простора различитих дијалеката српског говорног подручја. Циљ рада је представити дијалекатске одлике песама у оквиру заступљних дијалеката. Поједине песме су настале у пограничним срединама и у њима се уочавају утицаји других дијалеката, па и суседних језика. Приликом анализе проучаваних песама примењена је метода традиционалне дијалектолошке анализе. Резултати показују велику заступљеност језичких црта свих издвојених дијалеката уз значајан утицај стандардног српског језика. Проучавањем језичких одлика дијалекатске књижевности она добија на ширем националном значају промоције регионалног стваралаштва и дијалеката.

Кључне речи: српски језик, дијалекатска књижевност, збирка песама *У ритму дијалекта 2022*, књижевност у пограничним и мултиетничким срединама.

1. Увод

Овај рад се бави проучавањем дијалекатских карактеристика збирке песама *У ритму дијалекта 2022* у издању Лесковачког културног центра. Тежићемо да у наставку укажемо на значај језичког проучавања књижевног стваралаштва на дијалекту. Дијалекатска књижевност на особен начин сведочи о дијалекатским цртама појединих говора и самим тим у себи носи бројне могућности за проучавање ових карактеристика.

У оквиру активности које спроводи Лесковачки културни центар посебно место заузима литерарни конкурс *У ритму дијалекта* који се одржава од 2021. године. Овом манифестацијом се чува оригинално песничко стваралаштво на свим дијалектима. Поред тога у оквиру Лесковачког културног центра организовани су и научни скупови посвећени изучавању дијалеката и промовисању дијалектологије као науке.

¹ a.mitic-19606@filfak.ni.ac.rs

² Овај рад је финансирао Министарство науке, технолошког развоја и иновација у оквиру пројекта 451-03-136/2025-03/ 200371.

Увек постоји могућност за даљи развој примене теоријско-методолошких поступака у обради дијалекатских црта књижевних дела. Прошло је време када су писци тежили језичкој чистоћи својих дела, сада се посредством дијалекта остварују уметнички ефекти које није могуће постићи писањем на стандардном језику. Овакав однос писца према дијалекту може се објасити његовом повезаношћу са одређеним дијалекатским простором, било да се ту родио или је његово стваралаштво претрпело утицај тог дијалекта. Од посебног су значаја она дела која у себи обједињују дијалекатске особине других крајева, јер се ту отвара могућност анализе тих особина на различитим нивоима и под претпоставком различитих утицаја.

У зависности од форме књижевног стваралаштва на дијалекту можемо очекивати различите резултате анализе. Истраживања књижевности на дијалекту је могуће спроводити из више углова. С обзиром на теме које се обрађују у песмама, као и на начин на који су те теме обрађене, можемо рећи да је ова врста књижевности значајан ресурс за изучавање језичких карактеристика неког говора, као и за спровођење социолингвистичких и културолошких истраживања. „У лирском дискурсу дијалекат има најмање фолклорну или етноцентричну функцију, већ именује посебну естетичку стварност и икономију која се не може постићи књижевним језиком. Тако добијамо лирски метајезички слој који у интерлингвистичком додиру, интертекстуалном смислу и садејству старог, и новог језика постаје иманентан лирски медиј нове форме и естетике. Дијалекат је иначе, хуманистички и антрополошки близак примордијалном бићу јер локални језик лакше ослобађа универзалну трагику. Тако добијамо интенционални језик, неку врсту лирског новог говора, само-језик који старим говорним константама, у новим условима, изражава метонимијску функцију лирског текста” (Андрејевић, Андрејевић 2016: 41). Све горе поменуто указује на значај изучавања језика књижевности на дијалекту, а посебно лирског стваралаштва.

2. Претходна истраживања

Постоји значајан број радова који се баве језичким проучавањем књижевноуметничког материјала на дијалекту. У наставку наводимо неке од значајнијих радова из ове области. Бројни дијалектолози раде на подизању свести о потенцијалу језичких истраживања на материјалу дијалекатске књижевности. Велика имена домаће дијалектологије су указивала на потребу проучавања дијалекатских особина говора на основу материјала који је доступан преко књижевности која је делом или у целини писана на дијалекту. Овде пре свега издвајамо Жарка Бошњакловића и Недељка Богдановића. Бошњакловић у раду *Зашто је потребно изучавање и познавање дијалектологије?* (2007) скреће пажњу на значај увођења изучавања дијалекта на свим

нивоима образовања, што би имало за циљ лакше савладавање нормe стандардног српског језика. О значају увођења наставе о дијалекатским особеностима писале су Радмила Жугић и Стана Смиљковић у раду *О значају диференцијалне граматике призренско-тимочког дијалекта и стандардног српског језика у настави на југоистоку Србије* (2009). На сличну тему пише и Марина Николић у раду *Настава језика и дијалекат* (2011). Са друге стране, Недељко Богдановић у раду *Дијалектолошка наука и дијалекатска књижевност* (2007) указује на разлике у подацима до којих се долази дијалекатским изучавањем књижевности и изучавањем спонтаног говора људи, али су оба извора подједнако значајна.

Неколико аутора се у већем броју својих радова бавило изучавањем дијалекатских одлика књижевности на дијалекту, овом приликом издвајамо неке од њих. Јордана Марковић у раду *Врањски говор у 'Нечистој крви'* (2011) анализира дијалекатске особине присутне у проучаваном делу Борисава Станковића. Аутентичност се огледа у уметничком изразу писца. У раду *Функције апострофа* (2011) Јордана Марковић се осврће на начин бележења полугласника у уметничким делима на призренско-тимочком дијалекту, за шта аутори углавном користе апостроф. Иста ауторка у раду *Језик 'Ибиш-аге' Стевана Сремца* (2012) анализира дијалекатске одлике нишког идиома које уочава у приповеци *Ибиш-ага*. Анализирани идиом се везује за Ниш 19. века. У питању је урбани идиом уз појаву појединих језичких одлика које се везују за самог писца. Још један значајан рад Јордане Марковић јесте *Језик у делима Борисава Станковића* (2016). У овом раду се у центру интересовања истраживача налази синтакса у делима Борисава Станковића. Уметничка вредност ових дела се огледа у употреби дијалекта као пишчевог израза.

Следећа ауторка која је извештајан број својих радова посветила проучавању дијалектаске књижевности из угла језика јесте Татјана Трајковић. Рад *Бујановачки и кумановски идиоми у народним лирским песмама* (2019) открива дијалекатске одлике лирских песама два сродна народна говора. То су говор Бујановца са једне стране, и, са друге, говор Куманова. Ауторка у раду издваја сличности и разлике између поменутих говора. Иста ауторка у раду *The Vernacular of Niš in Children's Poetry Od malečko do golemo* (2020) анализира збирку песама за децу *Од малечко до големо* Славке Војиновић Масончић. У раду су дате фонетске, морфолошке, синтаксичке и лексичке дијалекатске карактеристике поменуте збирке. Овај рад нуди и поређење сазнања до којих се дошло са описима говора града Ниша који су у том тренутку били доступни. У раду *Дијалекатске одлике лазаричких песама из Бујановца* (2021) анализирана је збирка народних песама *Ој, девојко, Бујановке* на нивоу фонетских, морфолошких, синтаксичких и лексичких одлика призренско-јужноморавског дијалект. Најбројније су лазаричке песме, којих има тринаест. Као најдоминантнија дијалекатска обележја јављају се

обележија из лексике. Поменућемо и рад *Дијалекатске црте 'Казивања о нечистим силама'* (2020), где је садржана језичка анализа више дијалеката. Резултати показују да се у посматраној збирци налазе одлике три пизренско-тимочка дијалекта, косовско-ресавског дијалекта и два прелазна: екавско-јекавског и јекавско-екавског. Поред језичке анализе, дато је и гледиште на арелано порекло посматраних прича.

Као једно од знајчајнијих имена дијалектолошких истраживања на простору пизренско-јужноморавског дијалекта издваја се Радмила Жугић. Њен рад *Дијалекатски творбени елементи у песничком језику Власте Цунића* (2016) даје анализу суфикса *-че*, *-ка*, *-це*, *-е*, *-ики*, *-ак* као маркиране форме у дијалекатској књижевности. Ауторка је показала да се део анализираних суфикса идентификује као маркирана форма на материјалу датог дијалекта. Још једна ауторка које је показала ширину потенцијала језичке анализе књижевности на дијалекту је Маја Вукић у раду *Начинско-поређене реченице и конструкције у Ветровима Старе планине Слободана Цунића* (2009). Ауторка даје контрастивни преглед односа синтаксе реченице у стандардном српском језику, са једне стране, и у тимочко-лужничком дијалекту, са друге стране. Ауторка је поменути анализу извршила на материјалу романа *Ветрови Старе планине* Слободана Цунића.

Посебно су значајни они радови који се баве посматрањем утицаја или преплитања утицаја различитих дијалеката или језика. Тако у раду Владана Јовановића *Улога језика и дијалекта у образовању стереотипа о Грцима (на материјалу Кир Јање Јована Стерије Поповића и Кир Гераса Стевана Сремца)* (2007) видимо да језик има велику улогу у формирању социолошке слике о некој језичкој групацији. Тако овде имамо утицај дијалекта и језика у стварању стереотипних ставова код Срба о Грцима.

У радовима *Дијалектални језик у корену бића човека и песме* (2007) Славољуба Обрадовића и *Дијалекатски говор у прозној књижевности* (2007) Ивка Јовановића имамо својеврсне прегледе стваралаштва на дијалекту и апострофирање вредности истог. Обрадовић пише о поезији на дијалекту неколицине песника пизренско-тимочке дијалекатске зоне. Са друге стране, Јовановић се у свом раду фокусира на прозно стваралаштво на дијалекатском простору истог подручја.

Издвајамо и рад новијег датума, који се бави испитивањем фонетских дијалекатских црта. У питању је рад Милице Михајловић *Фонетске одлике врањског говора на примеру збирке песама 'Метла за по кућу'* (1993) Мирослава Цере Михајловића (2019). Ауторка је након издвајања тражених језичких црта извршила компаративно посматрање добијеног материјала и одлика прешевског, пчињског и кумановског говора, као и врањског говора. Резултати примене компаративне методе показују да велики број фонетских карактеристика потврђује тезу да говор проучаваног материјала јесте део пизренско-јужноморавског дијалекта.

У наставку се осврћемо на радове који у центар свог интересовања стављају књижевна дела на осталим дијалектима. Такав рад је *Дијалекатска лексика Михаила Лалића и књижевни језик* Раде Стијовић (2007). Овде се изучавају одлике зетско-сјеничког дијалекта у делима Михајла Лалића. Рад је усмерен на контрастивно посматрање дијалекатске лексике одабраног писца и лексике из књижевног језика.

У раду *О неким дискурсним маркерима у роману 'Петријин венац' Драгослава Михаиловића* Мирјане Гочанин и Владана Јовановић (2007) потврђени су изражајни донети косовско-ресавског дијалекта посредством анализе стилских и дискурсних маркера. Посебан капацитет за дијалектолошка истраживања представљају дела која у себи садрже преплитања одлика неколико дијалеката. У овом контексту издвајамо рад Голуба Јашовића *Дијалектизми у књизи 'Кратке косовске каже' Новице Китића* (2011). У овом делу су уочене одлике стандардног српског језика, као и призренско-јужноморавског и косовско-ресавског дијалекта.

Марина Николић и Сања Алексић у раду *Дијалект као језик романа 'Лина тврђа од камена'* (2016) анализирају фоностилистичке, морфостилистичке и графостилистичке одлике дијалекта. Ауторке су дошле до закључка да се интерпункција користи у стилогене сврхе, поред тога јављају се фразе, пословице, клетве и др. као одлика стила писца. Још један рад који проучава стилске одлике, али овога пута у поезији, јесте *Поетска функција дијалекта у поезији Ратка Поповића* Данице Андрејевић и Ане Андрејевић (2016). Овде је посматран дијалекат у збирци песама *Страори* Ратка Поповића где је заступљен централно-косовски говор. Дијалекат се у поменутој збирци користи као уметничко средство за појачавање уметничких утисака и за добијање жељених ефеката посредством представљања историје и чињеница које су претрпеле уметничку обраду.

На самом крају овог прегледа осврнућемо се на рад *Дијалекатске карактеристике збирке песама 'У ритму дијалекта 2023'* Анђеле Митић (2024) где се анализирају дијалекатске особине песничке збирке *У ритму дијалекта 2023* групе аутора. Како поменута збирка обухвата велики број песама са различитих дијалекатских подручја, рад таксативно издваја уочене одлике сваког дијалекта, као и одступања од истих у корист стандардног српског језика.

3. Методологија рада

Предмет проучавања овог рада је збирка песама *У ритму дијалекта 2022* у издању Лесковачког културног центра. Корпус у овом истраживању представља 41 песма у оквиру песничке збирке *У ритму дијалекта 2022*, чији су аутори са простора различитих дијалеката српског говорног под-

ручја. Циљ рада је представити дијалекатске одлике објављених песама у оквиру заступљених дијалеката. Поједине песме су настале у пограничним среднама и у њима се уочавају утицаји других дијалеката, па и суседних језика. Приликом анализе проучаваних песама примењена је метода традиционалне дијалектолошке анализе. Анализа је спроведена по угледу на анализу у раду *Дијалекатске карактеристике збирке песама „У ритму дијалекта 2023”* (Митић 2024). Песме су груписане према дијалекатским одликама, а обележене су према редном броју песме у збирци. Ради прегледности, пре навођења издвојених дијалекатских особености дат је попис песама са редним бројевима. У оквиру анализе навођени су примери из песама где долази до одступања од стања у дијалекту и где се уочава утицај стандарда, посебно код оних дијалеката (или дијалекатске зоне) који нису део основице стандардног српског језика.

4. Резултати анализе

Најбројнија група песама су песме које припадају призренско-тимочкој дијалекатској области. Песме даље разврставамо на основу дијалекатских карактеристика. У загради након наслова песме наведен је редни број песме у збирци.

Песме које имају карактеристике призренско-јужноморавског дијалекта су:

- Величковић Драган, *Дошло ми да штукнем* (5)
- Ђермановић Мира, *Ешеку мој* (7)
- Живковић Бранислав, *Лесковачки* (11)
- Игњатовић Црнатовић Драгана, *Куде ме мори снађе?* (12)
- Манчић Жаклина, *Моравчанка* (18)
- Мијајловић Душан Адски, *Оскудација на мерак* (21)
- Мицић Бојана, *А ће дођеш?* (24)
- Петровић Марија, *Баба Виткин монолог* (28)
- Ристић Милица, *Не ли спијеш* (29)
- Станковић Александра, *Фамилија* (30)
- Стојановић Добрила, *Песник из Врање* (32)
- Стојковић Весна, *Зборим си по нашики* (33)
- Стојковић Душан, *Што да ти зборим* (34)
- Такић Срба, *Сонет од старос* (36)
- Тасић Душан, *Питам се често већ* (37)
- Томић Весна, *Око жишкаво у с`н остаде* (39).

Песме са одликама тимочко-лужничког дијалекта су:

- Крстић Миливоје, *Не јеџ`ме Клаудије* (16)
- Миленковић Драгица, *Син* (22)

- Панић Наташа, *Мајчина брига* (26)
- Станковић Милан, *Кад се Лужничáње од слáву вртају* (31)
- Стојковић Милко, *Шче ми надежи па мене* (35).

У наставку издвајамо особине које су заједничке за ова два дијалекта у оквиру призренско-тимочке дијалекатске зоне. Павле Ивић (2001: 146–147) издваја следеће дијалекатске црте у овом контексту: експираторни акценат, полугласник, чување вокалног и финалног л, аналитичка деклинација и компарација, губитак инфинитива и удвајање облика личних заменица.

На основу увида у издвојене песме уочавамо да у двома песмама постоје обележени акценти, и то у: Величковић Драган, *Дошло ми да штукнем* (5) и Станковић Милан, *Кад се Лужничáње од слáву вртају* (31). Како у осталим песама нису обележени акценти, није могуће дати детаљну анализу дистрибуције акцента.

У анализираном материјалу уочили смо различите тендеције самих аутора приликом бележења полугласника. Не постоји уједначеност у оквиру збирке по овом питању. Полугласник обележен апострофом уочавамо у следећим примерима:

тама́н мислим *с'д* ће буде (5), чујем мајку горе *п'њка* нешто (5), *к'д* се врте (7), нећу да *б'шим*, све ми арно (7), на тебе, ешеку мој, *к'д* се сетим (7), *с'з* ћу лепо да прекинем дискурс (11), *с'с* очи што ми само теку (12), *с'с* руке што *с'ме* шију деку... (12), *к'д* од мен' *с'м* мож' да цвикаш (12), знаеш ли да *к'д* с мене одиш (12), *с'з* си жмијемо дом (21), ти *с'с* дечију (22), још *к'д* запоју (22), радос' *с'с* винце напоји (22), до *с'з* тугувал (22), до *с'з* пил ел за сина тугувал (22), *к'д* сам пошла да те видим (24), а ја *с'м* ти се надала (24), жељна *с'м* остала (24), некој *д'н* да те видим (24), да ми срце *т'кнеш* (24), чим *сл'нице* огреје Стару планину (26), дизај се, чере, *д'н* че се препладни (26), пушти још малко дитиња душа да *с'њује* (26), никада се у живот *нес'м* наспала (26), ил' неку битку *с'д* бијеш (29), да срце *к'д* крвари (29), ноћ је *дл'га*, и не мари (29), што *с'н* неки *с'д* не снијеш (29), ти се *ноћ'с* ич не прибра (29), док ти *сл'нице* златно сија (29), нек те бол *т'ј* не заводи (29), нека ми кажев *с'з* сви (33), *к'д* не удем, (34), је л' *нес'м* писац (34), што да ти зборим *к'д* речи немам (34), *с'м* те гледам (34), *с'н* немам, *д'н* немам, без тебе (34), *ч'чнем* детенце да се насмејем (35), с убав се *д'н* распричам и раколим, (35), *с'с* алку излегнуваш (39), око жишкаво у *с'н* остаде (39).

Полугласник обележен знаком ь присутан је у примерима:

најчесто у кавáну, да *осьвну* (31), не́че си до́м йду, по но́ч *тьвну* (31).

Постоје и примери изостављања било каквог бележења полугласника, док се он у говору у тим речима чује:

мајка ми вика, ма *дл* си будала (32), *сл* кад помислим на тога песника из Врање (32), ма слузе *см* целу реку исплакала (32), *сл* да би се за њега удала (32), за тога песника што *см* га видела (32), *сл* би га гледала (32), *дн днс* ми је големо туговање (32).

Поред поменутих карактеристика треба издвојити и појаву бележења апострофа уместо изостављених сугласника, а понегде и читавих слогова:

погле *к'о* се усукала (5), *'бем* ли гу у срећу (5), заврте ми се *свес'* (5), ал имал си *'едну* фалинку (22), да *радос'* с'с винце напоји (22), с голему *радос'* на њиву носе (26), *је'* погачу врућу (28), *немо'* жури ки кокош на просо (28), *три'ес* слова да запамтим (33), свака *час'* и томе Вуку (33), можда је да *с'ватим* касно (33), кој ће тада да ме *с'вати* (33), од *стра'* не дава (39), *'аљине* бегенисуваши (39), ће ме утепа од *радос'* (39).

У примерима аферезе, апокопе и синкопе уочавамо изостављање вокала и бележење апострофа.

Афереза: ни на тамо, ни на *'вамо* (33).

Апокопа: к'д од *мен'* с'м *мож'* да цвикаш (12), а жал у *мен'* си врви (21), не могу да се на *теб'* срдим (21), *мен'* задева, а теби га пришива (21), *ал'* мерак што си имал (21), *беж'* у комшил'к (22), *ајд'* да ме малко волиш (24), све најгрђе о *нам'* (28), *ил'* неку битку с'д бијеш (29), нема моје *ил'* твоје (30), *ил'* позобен зоб (30), викав ми људи *там'* неки (33).

Синкопа: *кол'ко* видим, неће скоро снајку види (5).

Појаву очувања финалног Л налазимо у следећим примерима:

ја *селско* девојче (7), у мене *селско* (7), млад си и *гол* убав (21), Савће *бил* богат (22), много *волел* да попивује (22), ајде, Боне, сина *добил* (22), и твој пољубац *врел* (24), и да се *цел* живот мучим (33), с'м те гледам и *цел* трним си (34).

Дисимилација сугласника присутна у следећим примерима: *млого* новости има (18), *млого* је ово лошо (18), *млого* волел да попивује (22), за тога песника *млого* тугујем (32), па см се *млого* разболела (32), и овакој *млого* ми је (33), *млого* је уман човек бија (33), све ви *млого* волим (35), душу ми разгали *млого* (39).

Екавску замену јата у одричним облицима помоћног глагола *јесам* уочавамо у следећим примерима: ал' нашо *неје* много трајало (7), него ни то *неје* имало (18), овој никад *неје* било (18), је л' *нес'м* писац, но кујумџија (34), и никада се у живот *нес'м* наспала (26), фамилија *неје* дугме на јелече (30), зато што у фамилију никој *неје* роб (30), ко да ништа *нејé* ни билó (31), ни сад ми *неје* јасно (33).

У издвојеним песмама уочава се и присуство икавизама у одричним облицима помоћног глагола *јесам*, што сматрамо утицајем стандарда: на лесковачки језик нико *није* раван (11), *није* да се ширим ко циван у дуд (11), *није* да се издизам ко вашка у шију (11), тој *није* ни живина (18), али цаба *нисам* га више видела (32).

Губљење гласа Х (у иницијалној, медијалној и финалној позицији) уочавамо у следећим примерима: све и да *'оћу* (21), туј вечер Савће отиде у *ме'ану* (22), *ајд'* да ме малко волиш (24), требе *'леб* да се омеси (26), *оћу* у

кућу да имам мужа свога (28), и која дође, има с поштовање да гу 'ранимо (30), *одма'* ударим на плакање (32), можда је да *с'ватим* касно (33), кој ће тада да ме *с'вати* (33), од *стра'* не дава (39), *'аљине* бегенисуваш (39).

Јавља се и пример са очуваним гласом Х: *хоће* ли старост да изда некад (37). А присутна је и појава замене гласа Х гласом Ј: чим те месец *тијо* гали (29).

Глас S јавља се у следећим случајевима: *нође* сплитају, *руће* *уздицају* и *окају* (31), *љуђе* се *свѣре*, *укорóсују* (31); а издвајамо и пример где се употребљава ДЗ уместо графеме S: не би ни се људи овакој *дзверили* (33).

Специјално јотовање изостаје у следећим примерима: *пројде* она а нам' време за први брст (21), и *дојде* син (22).

У наставку наводимо дијалекатске црте које се разликују између два издвојена дијалекта у оквиру дијалекатске зоне. Прво ћемо се осврнути на црте карактеристичне за призренско-јужноморавски дијалекат.

Финално Л дало је -ЈА у радном глаголском придеву једине мушког рода:

прилике сам грдне *пропуштија* (5), неки ми је *учинија* (5), белэг сам од праг *носија* (5), викаш, на теме си *паднуја* (7), ко да ти неки саплећку *турија* (7), у кал, сас нове цопке *паднуја* (7), како *зборија* мој ујка Миливоје (30), што *измислија* азбуку (33), много је уман човек *бија* (33), да се у Лесковац *родија* (33), нит сам ги *чуја*, нит *научија* (34), *ужутеја* деда ми ко дуње (36), годинке је *наврчкаја* деда (36), „Угњиљеја” – баба ће тек рекне (36).

Рефлекс финалног Л је -О, а то уочавамо у следећим примерима: ки пре што је *био* (18), само да би колко толко *био* здрав (37).

Рефлекс вокалног Л је спој Л и полугласника који је обележен апострофом: Ноћ је *дл'га*, и не мари (29), *сл'нце* да искочи мора (29), док ти *сл'нце* златно сија (29).

Рефлекс -нж- је -на- у ограниченом броју примера: до струк *паднале* (39), око жишкаво *трепнало* (39).

Предлог СА има облик САС: у кал, *сас* нове цопке *паднуја* (7), како ми не баратамо *сас* падежи (11), *сас* руке да те милујем (24), ћу му претуцам *сас* чук сви прсти (28), *сас* поглед попреки (33), *сас* падежи нећу се замарам (33), слова крива *сас* гумицу бришем (33), *сас* мерак, ко сваки ђак (33), *сас* кога смо дошли (33).

Присуство специјалног јотовања уочавамо у следећим примерима:

закру си крпа *нађе* (5), *дође* ми, такој, неки реч да ти посветим (7), струја *прође* кроз мене (7), па ће да *прођев* ко боси по трње (11), куде ме мори *снађе* (12), тек се такој изгубу и више не ги *нађу* (18), шта ли ће не још *снађе* (18), *дође* ни време још по лудо (18), ти не *дође*, жеља да ме мине (24), ти гледај, па *дођи* (24), *дође* си брљив, прича си смешно (28), одо да си *нађем* оног мог (28), и која *дође*, има с поштовање да гу 'ранимо (30), ал' кад *пођем* зором

раном у град са Драганом (33), што на говор ми *нађујев* ману (33), што да ти зборим, коју реч да *нађем* (34).

Аналитичка деклинација потврђена је у следећим примерима:

од муку ћу пукнем (5), овај црна *с танка уста* (5), сви су легали *на плућа* (5), мућак *од девѐти дан* (5), прскаше ме и *с водицу* (5), у кал, *сас нове цопке* паднуја (7), *на рингиштил*, у *Пашину чешму* (7), ко *маче од таван* (11), *из остали градови* чујев се лавежи (11), ко *боси по трње* (11), лесковачки је најбољи у *Србију* (11), куде ме мори снађе *по пут, с потонуле лађе* (12), шминка чуда праи *с изборана лица* (12), трчу *по авлију* (16), качу се *на плевњу* (16), баби мило што се дете гали *око њу* (16), лети се радело *по њиве* (18), сви ни *од таки резил* одбрани (18), да ми се душа *с више ништа* не погани (18), ти *с'с дечију беж'* у комшил'к (22), да *радос' с'с винце* напоји (22), *сас руке* да те милујем (24), још ми се *с друшће по сокаци* трчи (26), *с голему радос'* на њиву носе (26), ту *по кафане* се маје (28), ћу му претуцам *сас чук* сви прсти (28), *на сунцокрет* треба игра (29), „У нашу *фамилију* нема моје ил' твоје” (30), што гу *с образ* бранимо (30), има *с поштовање* да гу 'ранимо (30), мандамо се *по сокаци* (30), кад се Лужничане *од славу* вртају (31), најчесто у *кавану*, да освну (31), ни за девојче, ни мецу, ал' због *ређију* (31), кад чујем песника *из Врање* (32), викав ми људи там' неки *сас поглед* попреки (33), *сас падежи* нећу се замарам (33), да се у *Лесковац* родија (33), слова крива *сас гумицу* бришем (33), слова пишем *сас мерак* (33), *сас кога* смо дошли? (33), *сас падежи* се фрља, па скроз надрља (33), пооратим *с комишију* ко си умејем (35), продума *с младога, с старога* си зборим (35), изоратим се *с месечину* ноћу (35), *ората с душу, с њу* ме задојили (35), *ората требе с волење* да је задојена (35), *од стра'* не дава (39), у *чаршију с'с алку* излегнуваш (39), ми дзипнало срце *до грло* (39).

Синтетичка деклинација, као вид утицаја стандардног српског језика на говоре призренско-тимочке области, примећена је у следећем примеру: унучетија на баба Марику *из Опатије* (16).

У посматраном материјалу имамо једну потврду аналитичке компарације: Савће бил богат, *најбогат* у село (22). Са друге стране, јавља се више потврда синтетичке компарације које наводимо у наставку:

ал' лесковачки је *најбољи* у Србију (11), потражи си женско и *лепше* и *млађе* (12), утркују се која че *више* и *боље* да уработи (22), ће се вика у село све *најгрђе* о нам' (28), зато си волим своју лозу *најмилију* (30), *највернија, најискренија* пријатељице моја (37).

Употреба конструкције *да + презент* уместо инфинитива је присутна у примерима:

с'г ћу лепо *да прекинем* дискурс (11), ни ја не мог' све *да разаберам* (18), 'оће л' неки лек *да се нађе* и за овуја бољку (18), не могу *да се* на теб' *срдим* (21), требе 'леб *да се омеси* (26), сл'нце *да искочи* мора (29).

Облици презента трећег лица множине на -в:

девојке ме нешто *нећев* (5), па ће да *проћев* ко боси по трње (11), у фамилију *спадав* сва браћа и ортаци (30), *викав* ми људи там' неки (33), што ме чудно *гледав* (33), па ми за право не *дав* (33), нека ми *кажев* с'г сви што на говор ми *наћујев* ману (33).

Издајамо и облик са наставком -у у трећем лицу множине презента: оне грдне *пушу* (18).

У наставку издајамо дијалекатске особине уочене у песмама на тимочко-лужничком дијалекту.

Финално Л у радном глаголском придеву мушког рода је забележено у следећим примерима:

Савће *бил* богат (22), много *волел* да попивује (22), *волел* си он ћерће (22), ајде, Боне, сина *добил* (22), до с'г *тугувал*, велу (22), еј, до с'г *пил* ел за сина *тугувал* (22), а од с'г че ел га *добил* (22).

Рефлекс вокалног Л је дало Л и полугласник обележен апострофом: чим *сл'нице* огреје Стару планину (26).

Прасловенске групе *tј, *dј дале Ч, Џ:

која *че* више и боље да уработи (22), Ћерће *тује* (22), на *тују* ижу отиду (22), да *чашчева* (22), од с'г *че* ел га добил (22), дизај се, *чере* (26), моје детињство брзо *че* мине (26), *нече* си дóm йду, по *ноч* тьвну (31), па им *мáлко*, *оче* још (31), ни за девојче, ни *меџу* (31), *нема* се ни *сечају*, (31), па све и да *очу* (35).

Лужничка палатализација је присутна у следећим примеима:

и *љуће* га поштували (22), волел си он *ћерће* (22), моје су *руће* још детиње (26), још ми се с *друиће* по сокаци трчи (26), да те *мајћа* на време одари (26), умешне женче *руће* (26), дизај се, *чере*, моли те *мајћа* (26), *љуљћа* на грбину и мотика на рамо (26), како ми *руће* цвеће беру (26), тека ми је *мајћа* једноман думала (26), *ноће* сплѝтају, *руће* уздѝсају и *окају* (31), *љуће* се свѝре, укорóсују, (31), ал' због *рећѝју* (31), од све *бриће*, вас само моје оратење плаши (35).

Присутни су и примери множине именица средњег рода на -етија и -ишта: *унучетија* на баба Марику (16), *јуру пилишта* и *ћурчетија* (16).

У следећу групу песама убрајамо пет песама са одликама косовско-ресавског дијалекта. То су песме:

- Ђокић Томислав, *Тајна под шеширом* (8)
- Јовановић Бојана, *Да си ме оставити знао* (13)
- Љутовац Лидија, *Не могу да се наспавам* (17)
- Терзић Невена, *Како је човек волео жену* (38)
- Трајковић Јелена, *Зајечарци* (40).

Аферезу издајамо у примерима: да мерка *'ве* млађе (8), све га у *'бо-ланту* (8).

Апокопа је присутна у следећим примерима: *ал'* му дође слађе (8), малко ноге да *с'* оперу (17), да *с'* одморим нисам мого (17), *д'* иде ноћас у кујну да спава (17), да *с'* одморим од њи *'оћу* (17), пошла *д'* узне прслуче са жице (17).

Изостанак гласа Х (у иницијалној и финалној позицији) уочавамо у следећим примерима: ред је да се поје лечка *'леба* (17), да *с'* одморим од њи *'оћу* (17), таман *'тедо'* да заспим ки човек (17), *диго'* се из кревета (17).

Међутим, присутни су и примери са очуваним гласом Х: обећавана су-зама у оближњој *механи* (13), у које *поверовах* (13), бојао би се песме *мојих девојачких* увојака (13), *тихог* војника пратио сену (38), падале су сузе *тихо* низ образе (38), *одмахнемо* руком (40), па тешимо једни друге случајно, у *ходу* (40), а сопствене амбиције у тај свет су *хтеле* (40). На основу издвојених примера видимо да се они јављају под утицајем стандардног језика.

Изостајање гласа Ј (у медијалној и финалној позицији) уочавамо у примерима: девизну *пензи'у* (8), и бабу *Милени'у* (8), *немо'* да ми галами по куће (17). Са друге стране, уметање гласа Ј се јавља у примеру: нисам је *туријо* да светли по сокаку (17).

Упрошћавање сугласничке групе СТ у С: већ је *једанајес'* сати (17).

Дисимилација сугласника је видљива у примеру: ринтало се данас *млого* (17).

Сажимање вокалске групе АО у О: да *с'* одморим нисам *мого* (17), ао мамо, куј те ђаво *теро* (17).

Конструкција КАО И дала је КИ: „ки младожења” (8), трчао сам *ки 'опарен* (17), таман *'тедо'* да заспим *ки* човек (17).

Појава заменичког облика ЈУ: крвавом руком очи *ју* бојио (38).

Уопштавање наставака старе меке промене: вук *урликем* месец завија (38).

Ширење резултата сибиларизације уочавамо у примерима: просуо сам санове у твоје мале *кораце* (38), са усана прикупљам ти кржаве *зраце* (38).

У песмама Бојана Јовановића и Јелене Трајковић уочавамо да су углавном песме писане на стандарду уз повремене коментаре и делове песама на дијалекту.

У оквиру треће групе издвајамо песме са дијалекатским карактеристикама шумадијско-војвођанског дијалекта. У ову групу спадају песме:

- Бунјић Радмила, *Да бих живела дуже* (4)
- Ђукановић Весна, *Вечера* (9)
- Еремић Зорица, *Чеда и Ђуђа* (10)
- Калић Браниславка, *Вредна беше наша Јеја* (14)
- Миловић Драгиња, *Ди су новци Лало из Баната?* (23)
- Цвитковић Слободан, *Удавача без мане* (41).

Афезу уочавамо у примерима: *ал'* ко ономад никад нисам прошо (9) *ал'* оћеш, ко дериште и јо-јо (9), шацује ја *л'* је добро коње у кола упрего (10), *ајд'* на посо, сосо (10), мало *ј'* касти (14), од две киле *'леб* је *свак'* (14),

ал' запамти мене добро (23), *беж'* ми с очију (23), све *мож'* бити (41), *'оће л'* удавача без мане остати (41).

Сажимање вокалских група АО и ЕО у О: нисам знао ни ди сам *пошо*, ни ди сам *дошо* (9), У кафану ја сам *ишо* (9), братију *чаићаво*, никог нисам *слушо* (9), да л' је ручак ил' вечера, *пито* нисам (9), са шпорета шерпу *скино* сам (9), *боло* ме је стомак цео (9), *фруштуково* рано мој бркати дејка Чеда (10), *долаз* овамо, гром у тебе *пуко* (23), *слушо* то стари Сремац па рече (41), ономад сам свима *казиво* (41).

Појава уметања гласа Ј је присутна у примерима: да сам пао, ногу *сломијо* (9), да те за брак нисам *молијо* (9). болестан сам три дана *бијо* (9), нисам се опирачи *смијо* (9).

Икавизми су присутни у следећим примерима: ко ономад никад *нисам* прошло (9), *нисам* знао ни ди сам пошо (9), да те за брак *нисам* молијо (9), *нисам* се опирачи смијо (9), прико мене *пришло* много лета (9), никад не знам *'ди* су (10), посао јој *није* лак (14), ди си се завуко? (23), *ди* су новци? (23),

Забележено је и изостајање гласа Х (у иницијалној, медијалној и финалној позицији): право време да се *'рана* проба (9), ал' *оћеи*, ко дериште и јо-јо (9), ја ћу да *и'* напојим (10), сви би ви *'леба* без мотике *'тели* (10), на *'леб* топли и огњиште (14), умесила шест *'лебова* (14), од две киле *'леб* је свака (14), *о'ма* да си очо (23), цела се бусија у кетуш у *'вати* (41), *'оће л'* удавача без мане остати (41).

Дисимилација сугласника присутна у следећим примерима: прико мене *пришло* много лета (9), *млого* ветрови налета (9).

Примери трећег лица множине презента на -ДУ су: кад црева *закрчиду* (9), *сучеду* се дрва сува (9), *долетиду* до мог мозга ко клетве (9), нек се *смиједу* и пајташи твоји (9), *шетаду* пијетренке (9), *гледиду* ме ко фрајле неке (9).

У заглављу песама Јоване Бјелановић *Покајник* (2) и Нине Матић *У зениту сунца* (20) стоји одредница „говор Београда”. У наведеним песмама уочавамо једино појаву апокопе у примерима: *ал'* залуд и даље си наг! (2), *ал'* време је жаока која те стиже (2). У обе песме се јавља доследна синтетичка деклинација, уз доследно писање гласа Х и Ј на местима као у стандарду.

На зетско-сјеничком дијалекту писане су песме:

- Бајровић Емир, *Даљ* ћу дој (1)
- Бјелановић Раденко, *Небески знакови* (3).

Појаву апокопе видимо у примеру: *ал'* је нико запазит не може (3).

Апосторф којим се указује на испадање сугласника уочавамо у примеру: да сам *'тица* лијепе среће камо (1).

Сажимање вокала присутно је у примеру: *ж'о* ми бидне ће сам рођен (1).

Чување гласа Х: и *пухају* ветрови од зора (1), како ми се топло јело *куха* (1), овђе већно снијег *груха* (1).

Изостанак гласа Х: Свака ријеч има *армонију* (3).

Појава гласа Ћ уместо Џ: дако *ћаба* вика (1).

Присутна је јекавска замена јата: да сам 'тица *лијене* среће камо (1), *цијељих* двадесетак љета (1), овђе већно *снијег* груха (1), *ријечи* су тајновито *сјеме* (3), *ријечи* су закони живота (3), без њих би се *свијет* скаменио (1), *ријечи* су божанско *свјетило* (3), сва суштина обадва *свијета* (3), *свјетлости* су неба господари (3), на небеско *вјечито* трајање (3).

Јекавско јотовање је присутно у примерима: ж'о ми бидне *ђе* сам рођен (1), *цијељих* двадесетак *љета* (1), *овђе* већно *снијег* груха (1),

Осврнућемо се и на карактеристике уочене у песми Драгице Марковић *Сијаринска Бања* (19) уз коју стоји одредница „говор Горње Јабланице, општина Медвеђа”. Међутим, дијалекатске карактеристике које наводимо у наставку, без обзира на територијално одређење у оквиру поменуте одреднице, говоре о ијекавском говорном типу.

Ијекавизам се потврђује у примерима: Бањом тече *ријека* жива (19), *лијечи* народ (19), *пјева*, игра, пије (19), нема љепше на *свијету* (19), *сијај увјек* истим сјајем (19), *Вјековим* тако живиш (19), *лијечиш*, бринеш (19).

Примери извршеног јекавског јотовања: ништа *љепше* ни *чудније* (19), *најљепша* од свих бања (19), и зими и *љети* (19), ко ће овом добру *одољети* (19), нема *љепше* на *свијету* (19).

Синтетичка деклинација присутна је у примерима: у *котлини* саграђена (19), Бањом тече *ријека* жива (19), ко домаћин *куће* своје (19), госте *прима*, радује се *свима* (19), шта ћеш бајо *од тога* милије (19), ти најљепша *од свих бања* (19).

Синтетичку компарацију уочавамо у примерима: шта ћеш бајо *од тога милије* (19), ништа *љепше* ни *чудније* (19), ти *најљепша* од свих бања (19).

У наставку издвајамо песму Филипа Перића *Србин* (27), у чијем заглављу стоји „говор Лознице”. Песма је написана са екавском заменом јата, уз појаву стандардних икавизама: шта то са собом носи *нисам* знао (27), на Косову никад *нисам* био (27), не смем судити, *нисам* Бог (27).

Извајамо још и очување употребе гласа Х (у иницијалној, медијалној и финалној позицији): да *бих* се ја родио само (27), опет *бих* изабрао (27), за своје *грехе* испаштам (27), само мир *хоћу* да затражим (27).

Уз песму Тихомира Костића *Мој баћо* (15) стоји одредница „говор Суботице”, док уз песму Андре Мошића *Југа* (25) стоји одредница „говор Сплита”. Како се у овим песмама јавља доследна икавска замена јата, у наставку их наводимо обједињено.

Икавска замена јата присутна је у следећим примерима: волио је *дивојке*, шприцере и *мијане* (15), *живио* је свој живот, полагао и натенане (15), кад му тамбураши на увце *писмом* прите (15), он се ондак радује ко мало *дите* (15), а за *липу* жену и у жераву би стао (15), удовице, *дивојке*, па и цуре (15), једне *дивојачке* очи плаве (15), њему се око главе све *приокрене*

(15), године лете и *вриме* прође (15), све то на своје *мисто* дође (15), да ме можеш *видит* сада (15), у *мисту* Ловрећу (25), племенита, наочита, ко чем-прес *дивојка* (25), по *липот*и и у души Медитеран-вила (25), двоје *дице* (25), откако је *нима* – брод без капетана (25), *увик* ћу се *сићат* прошлих *сритних* дана (25), *цила* бивша Југовина кућа јој и дом (25), свугди су је заволили *'ди* год да би била (25), да се *писма* скрати (25),

У песми Андре Мошића *Југа* (25) пронађене су и дијалекатске карактеристике које наводимо у наставку. Појава јекавске замене јата је присутна у примарима: *прије* скоро стољећа имала је срећу (25), *свјетска* дама од преженце, висок стила (25).

Појава гласа Н уместо М у финалној позицији: родила се у пролиће, *половицон* маја (25), отиша је унук за *њон* до мало времена (25), казаћу *ван* (25).

Јавља се појава апострофа као ознака губљења сугласника: из куће изнесе је снагон дива *о'* камена (25), свугди су је заволили *'ди* год да би била (25).

Сажимање групе АО у О: *ко* чемпрес дивојка (25).

На самом крају, осврћемо се и на песму Ивана Гаћина *Експлозија норости* (6). У напмени испод наслова стоји да песма припада говору Лудберга у Хрватској. Језичке карактеристике ове песме које се разликују од свега до сада наведеног су: зараћају *в* пустињско корење (6), *вужгане* зоре (6), записане *з фарбама* фантазије (6), и *з* жалости поштамбиљане (6), *в* недосежне висине (6), док *путује* по немирни шуми (6), *дриче*ју *з* временским жлебима (6), прескаче колоне *ускличников* (6), *в* морју *жуфкоче* (6), и чека експлозију *норости* (6).

5. Закључак

Рад се бави анализом дијалекатских особина песама из збирке *У ритму дијалекта 2022*. Анализиран је корупус који се састоји од 41 песме са различитих дијалекатских локалитета српског говорног подручја и мањег дела језичког подручја бивше СФРЈ. Циљ рада је представити дијалекатске одлике објављених песама у оквиру заступљних дијалеката. Након анализе дошло се до закључка да се у посматраним песмама уочава значајно присуство дијалектизама, уз појаву утицаја стандардног српског језика, који варира у зависности од посматраног дијалекта. У оквиру дијалеката који нису ушли у основу стандардног српског језика издвајамо већи број дијалектизама. Уколико упоредимо добијене резултате из овог рада са резултатима из рада Митић 2024, видећемо да се са развојем књижевне манифестације *У ритму дијалекта* тежи све богаћијем књижевном изразу са већим бројем песама објављених у оквиру збирке, као и са већом разноврсношћу дијалекатских црта заступљених у песамама.

Регионална обележеност песама доприноси афирмисању овакве врсте књижевности, а језичко проучавање овог стваралаштва доводи до повећања његовог значаја. Књижевноуметничкој вредности дела придодаје се значај промовисања дијалекатских особености песничког језика.

Литература

- Андрејевић, Андрејевић 2016: Д. Андрејевић, А. Андрејевић, Поетска функција дијалекта у поезији Ратка Поповића. у: *Дијалекти српскога језика: истраживања, настава, књижевност 1*, зборник радова с међународног скупа одржаног 11. и 12. априла 2014. године у Лесковцу. Лесковац: Лесковачки културни центар; Врање: Универзитет у Нишу, Педагошки факултет, 39–48.
- Богдановић 2007: Н. Богдановић, Дијалектолошка наука и дијалекатска књижевност. у: *Књижевност на дијалекту*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 9–11.
- Бошњаковић 2007: Ж. Бошњаковић, Зашто је потребно изучавање и познавање дијалектологије? у: *Књижевност на дијалекту*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 55–68.
- Вукић 2009: М. Вукић, Начинско-поредбене реченице и конструкције у Ветровима Старе планине Слободана Џунића. У: *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 183–189.
- Гочанин, Јовановић 2007: М. Гочанин, В. Јовановић, О неким дискурсним маркерима у роману „Петријин венац” Драгослава Михаиловића. у: *Књижевност на дијалекту*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 85–90.
- Жугић, Смиљковић 2009: Р. Жугић, С. Смиљковић, О значају диференцијалне граматике призренско-тимочког дијалекта и стандардног српског језика у настави на југоистоку Србије. у: *Дијалекат – Дијалекатска књижевност*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 9–25.
- Жугић 2016: Р. Жугић, Дијалекатски творбени елементи у песничком језику Власте Ценића. у: *Дијалекти српскога језика: истраживања, настава, књижевност 1*, зборник радова с међународног скупа одржаног 11. и 12. априла 2014. године у Лесковцу. Лесковац: Лесковачки културни центар; Врање: Универзитет у Нишу, Педагошки факултет, 107–114.
- Ивић 2001: П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика* (приредио Драгољуб Петровић). Сремски Карловци, Нови Сад: Издвачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јашовић 2011: Г. Јашовић, Дијалектизми у књизи „Кратке косовске каже” Новице Китића. у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност 3*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 83–92.
- Јовановић 2007: В. Јовановић, Улога језика и дијалекта у образовању стереотипа о Грцима (на материјалу Кир Јање Јована Стерије Поповића и Кир Гераса Стевана Сремца). у: *Књижевност(т) на дијалект(у)*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 91–96.
- Јовановић 2007: И. Јовановић, Дијалекатски говор у прозној књижевности. у: *Књижевност(т) на дијалект(у)*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 63–75.
- Марковић 2011а: Ј. Марковић, Функције апострофа. у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност 3*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 31–45.

- Марковић 2011б: Ј. Марковић, Врањски говор у „Нечистој крви”. у: *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Врање: Универзитет у Нишу, Учитељски факултет, 219–229.
- Марковић 2012: Ј. Марковић, Језик „Ибиш-аге” Стевана Сремца. у: *Годишњак за српски језик*, [Година XXV] 12. Ниш: Филозофски факултет, 93–108.
- Марковић 2016: Ј. Марковић, Језик у делима Борисава Станковића. у: *Годишњак педагошког факултета у Врању*, Врање: Учитељски факултет, Универзитет у Нишу, 247–256
- Митић 2024: А. Митић, Дијалекатске карактеристике збирке песама „У ритму дијалекта 2023”, у: *Годишњак за српски језик*, [Година XXXV] 22. Ниш: Филозофски факултет, 113–131. DOI: <https://doi.org/10.46630/gsrj.22.2024.08>
- Михајловић 2019: М. Михајловић, Фонетске одлике врањског говора на примеру збирке песама „Метла за по кућу” (1993) Мирослава Цере Михјалновића. у: *Philologija Mediana*, бр. 11, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 439–454. DOI: <https://doi.org/10.46630/phm.11.2019.28>
- Николић 2011: М. Николић, Настава језика и дијалекат. у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност* 3. Лесковац: Лесковачки културни центар, 143–153.
- Николић, Алексић 2016: М. Николић, С. Алексић, Дијалект као језик романа „Лина твржа од камена”, у: *Дијалекти српскога језика: истраживања, настава, књижевност I*, зборник радова с међународног скупа одржаног 11. и 12. априла 2014. године у Лесковцу. Лесковац: Лесковачки културни центар; Врање: Универзитет у Нишу, Педагошки факултет, 145–158.
- Обрадовић 2007: С. Обрадовић, Дијалектални језик у корену бића човека и песме. у: *Књижевност(м) на дијалект(у)*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 47–62.
- СТИЈОВИЋ 2007: Р. Стијовић, Дијалекатска лексика Михаила Лалића и књижевни језик, у: *Књижевност(м) на дијалект(у)*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 76–80.
- Трајковић 2019: Т. Трајковић, Бујановачки и кумановски идиоми у народним лирским песмама. у: *Јазикот и културата - состојби и предизвици*, Зборник на трудови од Међународната научна конференција (6. и 7. ноември 2018, Скопје). Скопље: Институт за мекедонски језик „Крсте Мисирков”, 317–327.
- Трајковић 2020: Т. Трајковић, Дијалекатске црте Казивања о нечистим силама. у: *Исходишта*, бр. 6. Темишвар, Ниш: Савез Срба у Румунији, Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 313–333.
- Трајковић 2021: Т. Трајковић, Дијалекатске одлике лазаричких песама из Бујановца. у: *Обичаји у култури Срба и Бугара / Обичаите в културата на сѐрби и бѐлгари*. Ниш: Филозофски факултет, 71–80.
- Trajković 2020: T. Trajković, The Vernacular of Niš in Children’s Poetry ”Od malečko do golemo”. in: *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature*, Vol. 18, No 1, In Memoriam: Maja Vukić. Niš: University of Niš, 63–75.

Anđela G. Mitić

DIALECTICAL FEATURES OF THE COLLECTION OF POEMS IN THE RHYTHM OF THE DIALECT 2022

This paper deals with the study of dialectal features of the poetry collection "In the Rhythm of the Dialect 2022" by a group of authors published by the Leskovac Cultural Center. The corpus in this research represents 41 poems within the poetry collection "In the Rhythm of the Dialect 2022", whose authors are from the area of various dialects of the Serbian-speaking area. The aim of the paper is to present dialectal features of poems within the represented dialects. Some poems were created in border areas and they show the influence of other dialects, even neighboring languages. When analyzing the studied poems, the method of traditional dialectological analysis was applied. The results show a high representation of linguistic features of all the identified dialects with a significant influence of the standard Serbian language. By studying the linguistic features of dialect literature, it gains broader national significance in promoting regional creativity and dialects.

Keywords: Serbian language, dialect literature, collection of poems "In the Rhythm of Dialect 2022", literature in border and multiethnic environments.

УДВАЈАЊЕ ЗАМЕНИЧКОГ ОБЈЕКТА У ГОВОРИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се разматра удвајање заменичког објекта у народном песништву југоисточне Србије и у електронском корпусу на француском језику (*ParCoLab*), који је сачињен од дела на изворном француском језику и превода са српског и енглеског језика. Полазећи од чињенице да се призренско-тимочка дијалекатска област сматра облашћу са највиши степеном балканизације на српском говорном подручју, а да је наведена језичка црта присутна и у француском језику, верујемо да ће ова балканистичка одлика бити заступљена у анализираном корпусу. Самим тим, претпоставља се постојање романског супстрата у говорима југоисточне Србије. Циљ истраживања је да се путем сагледавања статуса објекатске редупликације укаже на сличности ових говора са француским језиком.

Кључне речи: балканизми, удвајање објекта, заменице, призренско-тимочка дијалекатска област, француски језик, романски супстрат.

Увод

Удвајање објекта забележено је у латинским натписима са простора југоисточне Европе још у првим вековима нове ере – у Доњој Панонији од 300. године, у Дакији од 382. године (Асенова, 2015: 105). Сматра се да се у албанском, бугарском и румунском језику јавило током 15. или 16. века (Маља-Имами, 2012: 52). У западнороманским језицима ова појава датира од ранијих времена (12–13. века), што се подудара са временом јављања у бугарском језику (Маља-Имами, 2012: 55). Од романских језика са овом особином издвајају се француски (Станковић, 2010: 90) и италијански (Савић, Мутавић, 1998: 24). С. Менесланд (1977: 103) истиче сличност балканских и романских језика у овом погледу и ову појаву објашњава синхронијском дескрипцијом „као правило о копирању, које преноси синтаксичке факторе објекта на једну глаголску клитику, тј. на кратки облик личних заменица који се никад не одваја од глагола”².

¹ milica.m.mmihajlovic@gmail.com

² У бугарском, румунском и грчком језику удвајање је факултативно, док је у албанском обавезно (Mønnesland, 1977: 104).

Ова појава зебележена је у свим говорима призерско-тимочке дијалектске области (Милорадовић 2009: 288), али највећу стабилност показала је у призерско-јужноморавским говорима (Трајковић 2016: 76–82; Томић 2012: 253). Нешто ређе се среће у запаљским, лужничким говорима и урбаном нишком говору (Томић 2012: 253), док се у косовско-ресавским, сме-деревско-вршачким, шумадијско-војвађанским, зетско-сјеничким говори-ма, говорима Срема и југосточног Баната јавља спорадично (Милорадовић 2007: 367).

Највише пажње проучавању удвајања објекта у француском језику и српским народним говорима, тачније, врањском говору, посветила је С. Ћелић (2000, 2001).

Овај рад представља наставак проучавања статуса објектске реду-пликације у говорима југоисточне Србије (Михајловић, 2019). Како је у спрове-деном истраживању установљено, удвајање објекта присутно је у народним епским и лирским песамама југоисточне Србије. Резултати су показали да преовлађује удвајање директног објекта, као и да се објекат чешће дуплира испред глагола. У овом раду настојаће се да се пронађу корелације између удвајања заменичког објекта у призерско-тимочким говорима и у фран-цуском језику. Корпус ће чинити народно песништво југоисточне Србије и електронски корпус на француском језику (*ParCoLab*), сачињен од дела на изворном француском језику и превода са српског и енглеског језика. Пола-зећи од чињенице да се призерско-тимочка говорна зона сматра облашћу са највишим степеном балканизације на српском говорном подручју, верује-мо да ће ова балканистичка црта бити заступљена у анализираном корпусу. Самим тим, претпоставља се постојање романског супстрата у говорима југоисточне Србије. Циљ истраживања је да се путем сагледавања стату-са заменичке објектске редупликације укаже на сличности ових говора са француским језиком.

О личним заменицама у француском језику

С обзиром на то да је један од основних услова за удвајање одређе-ност, а да су „*Lične zamenice u svim svojim oblicima su u principu određene*“ (Маља-Имами, 2012: 64), као и да је редупликација најкарактеристичнија када се објекат изражава личном заменицом (Маља-Имами, 2012: 63), по-тврде о удвајању потражићемо у овој прономиналној врсти.

Важно је напоменути да су у француском језику личне заменице ла-тинско наслеђе, односно да из латинског језика потиче и њихов данашњи, окрњен систем падежне парадигме (номинатив, датив, акузатив).

Француске форме првог и другог лица једнине очувале су стари двопа-дежни систем који разликује номинатив од акузатива (*cas sujet* и *cas régime*,

односно номинатив и облик којим се изражавају акузативно и дативно значење); заменице трећег лица, осим номинатива и акузатива, разликују и датив; повратна заменица трећег лица, са једним обликом за оба рода и оба броја, има такође један облик за акузатив и датив; заменице првог и другог лица множине једним обликом преузимају све три функције (Станковић, 2016: 174).

У француском језику, као и у српском, постоје две групе облика: не-наглашене (оне који стоје уз глагол – *les formes atones*) и наглашене форме (оне које су одвојене од глагола – *les formes toniques*). Прву групу чине: а) заменице које обављају функцију субјекта (*le sujet*), тј. номинативни облици: *je, tu, il, elle; nous, vous, ils, elles*; б) заменице у функцији директног и индиректног објекта (*le complément d'objet direct* и *le complément d'objet indirect*), тј. акузативне и дативне форме: у првом и другом лицу сингулара и плурала обе функције се означавају истим обликом: *me, te; nous, vous*. У трећем лицу функцију директног објекта у једнини врше акузативи *le* и *la*, а у множини акузатив *les*; сингуларски дативни облик у функцији индиректног објекта је *lui*, а плуралски датив *leur*; в) повратна заменица (*le pronom réfléchi*) *se* која као акузатив/датив обавља службу директног/индиректног објекта. Другој групи припадају облици: *moi, toi, lui, elle; nous, vous, eux, elles*, као и наглашени облик повратне заменице *soi* (Станковић, 2010: 71).

Н. Ђокић (2000: 538) наводи поделу личних заменица Ж. Моањеа на предикативне и оне које то нису: *pronoms predicatifs* (предикативне заменице) *moi, toi, lui, elle, soi, nous, vous, eux, elles, leur; pronoms non-predicatifs* (непредикативне заменице) *je, me, tu, te, il, le, la, se, ils, les, se*.

Анализа корпуса³

Анализа заменичке објекатске редупликације у овом раду вршиће се на примерима ексцерпираним из *Епских народних песама југоисточне Србије* (1987) и *Лирских народних песама југоисточне Србије* (1999). На основу порекла песама, може се рећи да је удвајање објекта забележено у песмама са подручја призренско-јужноморавског дијалекта.

Будући да збирке епских и лирских песама југоисточне Србије нису преведене на француски језик, најпре ћемо удвајање објекта констатовати у њима, а затим ћемо за овом појавом трагати у примерима на француском језику који су део електронског корпуса *ParCoLab*⁴.

³ Корпус *Епских народних песама југоисточне Србије* и *Лирских народних песама југоисточне Србије* у библиографским парентезама биће означен почетним словом њихових назива: *Е* и *Л*.

⁴ Реч је о паралелном корпусу од 11.359.761 речи, који садржи изворне текстове и њихове преводе на три европска језика: српски, француски и енглески. Сваки од ових језика

Услед недостатка адекватних примера, приликом претраге корпуса, осим дела на изворном француском језику, у обзир су узети и преводи са српског и енглеског језика.

Лична заменица првог лица јединине

У дијалекатској грађи налазе се примери удвајања неправог објекта у виду пуног облика датива личне заменице првог лица јединине и заменичке енклитике у истом падежу:

Зашто, ујко, *мене*⁵ без кривицу / на превару живот да *ми* узнеш! (Е, 37).

Примера удвајања има и у електронском корпусу, а чини их наглашени облик и ненаглашена дативна форма личне заменице првог лица јединине:

Et *moi*, tu *me* désapprouvais toujours, tu *m'*attribuais tous les vices [...].

A *meni* si uvek nešto zamerala i pripisivala si mi sve poroke [...]. (Frans, 1912)

Bon, fiston, *moi*, un Serbe, tu *me* gifles à cause de cette pisseuse!

Dobro, sinovče, je li ti to *meni*, Srbine, odvali šamar zbog one upišulje! (Popović, 1985)

Разлог за удвајање објекта у овим примерима, претпостављамо, јесте посебно наглашавање које за циљ има истицање објекта означеног заменицом и његово контрастирање са осталим објектима.

Дијалекатска грађа показала је примере употребе *на*-конструкције са дужим обликом личне заменице у функцији неправог објекта уместо беспредлошког датива са значењем намене, док је поновљени објекат исказан дативом енклитичког облика личне заменице првог лица јединине:

т'г *на мене* платно да *ми* даде (Е, 47).

Будући да француски језик нема падеже⁶, за изражавање падежних значења користе се предлози, што је карактеристично и за говоре призренско-тимочке дијалекатске области. Тако се српски датив са значењем намене у француском језику може исказати помоћу предлога *à* и одређене именске или придевске речи.

Потврда удвојеног индиректног објекта чија се падежна значења исказују помоћу предлога има међу нашим ексцерпираним примерима:

истовремено је изворни и преводни језик. Највећи удео у грађи овог електронског корпуса имају књижевни текстови.

⁵ Наставак *-е* у дативу јединине именица мушког и женског рода на *-а*, као и у заменичко-придевској деklinацији, морфолошко је обележје призренско-тимочких и косовско-ресавских говора, онде где је овај падеж очуван (Богдановић, Марковић, 2000: 151–152, 170).

⁶ Трагови наслеђене падежне парадигме делимично очувани у личним, релативним и још понеким заменицама.

Les musiciens ne **me** l'ont même pas communiqué **à moi**.

Muzičari ga čak ni **meni** nisu rekli. (Prust, 1913)

A moi, elle **me** l'aurait dit, répliqua fièrement Mme Verdurin.

Meni bi ona rekla — odvrati ponosito gđa Verdiren. (Prust, 1913)

Tu **me** diras tout, **à moi**, je suis l'aînée.

Meni ćeš reći sve, jer ja sam starija. (Balzac, 1834a)

Je vais le confesser, il **me** dira tout, **à moi**.

Ja ću ga ispitivati, on će **meni** reći sve. (Balzac, 1834a)

Ah ! tu ne veux pas **me** faire de mal, **à moi** !

Tako, **meni** nećeš ništa. (Igo, 1831)

A moi, en revanche, il pourrait bien **me** porter bonheur.

Naprotiv, **meni** će, možda, doneti sreću. (Kapor, 1992)

У наведеним примерима очито је да до удвајања долази истовременом употребом наглашеног облика личне заменице са предлогом *à* и ненаглашене дативне форме.

Дијалекатска грађа у нешто већем броју примера показала је и удвајање директног објекта:

мене да **me** земиш (*L*, 39);

но **мене me** Турци прегазише (*E*, 30);

мене ће **me** ђога брго нађе (*E*, 58);

оће да **me** и **мене** убије (*E*, 58);

пуштите **me мене** у животу (*E*, 76).

Објекатска редупликација се у овим примерима огледа у присуству пуног и енклитичког облика личне заменице првог лица једнине у акузативу.

Електронски корпус доноси примере у којима је директни објекат истакнут удвајањем заменица које су еквивалентне горенаведеним дијалекатским заменичким облицима. У преводу се као српски еквивалент удвојене употребе француске заменице јавља наглашена форма личне заменице којом се постиже ефекат истицања датог лица или његово контрастирање са неким другим лицем. Тачније, у стандардном српском језику нема удвајања, што потврђују примери:

C'est lui qui **me** regarde, **moi** !

On **mene** gleda! (Ristovski, 1999)

Mais les Allemands **me** tueront, **moi**!

Убиће **mene** Немци! (Kusturica, 1995)

Moi, on ne **me** reconnaîtra pas dans cet habit.

Mene neće poznati u ovom odelu. (Frans, 1912)

L'on me craint trop pour **me** flouer, **moi** !

Mene se isuviše boje da bi **me** pokrali! (Balzac, 1834b)

Moi, Paris *me* tient; eux, c'est le grand âge...

Mene zadržava Pariz, njih duboka starost... (Dode, 1869)

Tu te blesses pour *me* blesser *moi*.

Ranjavaš se da bi *mene* povredila. (Stevanović, 2001)

Како се из наведених примера може приметити, удвајањем објекта постиже се емфатичност исказа. Њиме се успоставља оштра дистинкција између наглашеног објекта и других предмета радње или се значај самог објекта у исказу додатно подвлачи.

Лична заменица другог лица једнине

Лична заменица другог лица једнине удвјила се у функцији неправог објекта. Међу екскерпираним дијалекатским примерима налази се један у коме је дошло до удвајања пуног заменичког облика у дативу (са наставком -e) и енклитичког облика:

А што брате *тебе* да *ти* кажем (E, 46).

Пример удвајања нађен је и у корпусу на француском језику:

[...] et *toi*, l'on peut *te* donner un vilain nom...

[...] a *tebi* se može dati jedno vrlo ružno ime... (Balzak, 1846)

У другом примеру неправи објекат удваја се путем *на*-конструкције са пуним заменичким обликом у општем падежу у присуству датива енклитичког облика личне заменице другог лица једнине:

т'г *на тебе* коња да *ти* кове (E, 48).

Француски корпус понудио је највећи број примера удвајања индиректног објекта у којима су истовремено употребљени наглашени облик заменице са предлогом *à* и ненаглашени дативни облик личне заменице другог лица једнине:

Je ne *te* parle pas *à toi*.

Tebi ništa ne govorim. (Balzak, 1834b)

[...] car je *te* dis tout *à toi*!

[...] jer ja *tebi* kazujem sve, vidiš! (Balzak, 1846)

C'est ce que je souhaite *te* dire, *à toi*, [...].

To hoću da kažem *tebi* [...]. (Ćosić, 1954)

Et il ne *t'*a rien laissé, *à toi*?

А *tebi* nije ostavio ništa? (Mopasan, 1887)

Дијалекатска грађа доноси и један пример удвајања директног објекта. Редуплицирани објекат састоји се од акузатива пуног и енклитичког облика личне заменице:

прво *me tebe*, аго, писаше (ЈЛ, 57).

Таквих примера има и у француском корпусу:

Toi, je *te* connais bien.

Tebe dobro znam. (Milinković, 2005)

Je *te* reconnais, *toi*!

Tebe sam prepoznala! (Milinković, 2005)

Est-il vrai que Victorine *te* regardait d'un bon œil, *toi* ?

Je li istina da je Viktorina *tebe* rado gledala? (Balzac, 1834a)

Овима додајемо и примере у којима се објекат истиче комбинацијом заменице са другим речима, прилогом *aussi* и придевом *même*:

Fous le camp, *toi aussi*, que je ne *te* voie plus !

Ajd', bar *i tebe* da ne gledam! (Stanković, 1910)

Moi, je dis⁷, tiens, moi, je *te* remplacerai *toi aussi*.

Ja ću, evo, ja ću da zamenim *i tebe*. (Popović, 1985)

[...] que l'on *te* fasse à *toi même*⁸.

[...] da drugi *tebi* čini. (Marković, 1930)

Поједини примери преведени су понављањем личне заменице. На тај начин у српском језику „лична заменица функционише као стилски маркирана граматичка категорија – у исказ се уводе њене експресивне вредности и афективан однос према предмету исказа, логички смисао реченице се не мења, али је стил исказа измењен” (Санковић, 2015: 291–292):

Te respecter... *toi*... [...].

Da *te* poštujem... *tebe*... [...]. (Mopasan, 1887)

Лична заменица трећег лица једнине

Лична заменица трећег лица једнине мушког рода удваја се у примерима са пуним и енклитичким обликом датива у служби неправог објекта:

да *му*⁹ пијем *њему* црни крви (Е, 42);

Па *му* мајка *њему* говорила (Е, . 57).

⁷ Француском језику није страно ни удвајање субјекатске заменице које за циљ има наглашавање идентитета говорног лица, односно учесника у комуникацији.

⁸ У овом примеру удвојен је неправи објекат.

⁹ Дативна енклитика *му* у овом примеру има присвојно значење. М. Савић и П. Мутавцић (1998: 26) наводе да је за све балканске језике, осим албанског и грчког, карактеристична појава исказивања посесивности личном заменицом у дативу. А. Галис (1974) сматра да се у овом случају искључује директан утицај балканских језика и да би једини супстрат могао би бити латински језик (према: Станковић, Станковић, 2013: 107).

Осим примера са синтетичком деклинацијом у којима је облик датива очуван, има и примера удвајања неправог објекта чије је падежно значење пуне форме личне заменице исказано помоћу предлога *на*. Уз то, у исказу је присутна и дативна енклитика личне заменице трећег лица једине мушког рода:

А *на дете* криво *му* паднало (E, 42);
и *на њега* Никола *му* име (E, 56).

Овакве потврде налазимо и у француском корпусу:

Et tu *lui* diras ça, *à lui* [...]

А *њему* posebno кажи [...] (Marković, 2008)

[...] et d'une voix si calme, lorsque la seule annonce de cette brusque séparation *lui* serrait le cœur, *à lui*.

[...] i tako mirnim glasom dok se *њему* i na samo objavljivanje tog naglog rastanka cepalo srce. (Zola, 1885)

Други пример потврдио је исказивање посесивног значења облицима датива и у француском језику.

У неким случајевима ради појачавања исказа приликом удвајања индиректног објекта употребљен је прилог *aussi*:

Le changement de temps semblait *lui* avoir fait du bien, *à lui aussi*.

Promena vremena kao da je *i њему* dobro činila. (Bernet Hodžson, 1911)

[...] peut-être le cœur *lui* manquer, *à lui aussi*.

[...] можда да *i њему* srce popušta. (Igo, 1831)

Директни објекат у народним песмама југоисточне Србије удвојио се у примерима:

Дође време *њега* да *га* дава (Л, 44);

па *га* мајка *њега* прашувала (E, 31);

таг *га њега* мајка разабрала (E, 57).

Редуплицирани објекат састоји се од акузатива пуне и енклитичке заменичке форме личне заменице трећег лица једине мушког рода.

У француском корпусу забележени су следећи примери удвајања директног објекта:

Lui aussi, je *le* tue !

Убићу i *њега*! (Ristovski, 1999)

Personne ne *le* connaît, *lui*.

Њега niko ne poznaje. (Dikens, 1838)

Tandis que *lui*, le sommeil ne *le* prenait pas.

А *њега* san ne hvata... (Stanković, 1927)

До удвајања је дошло истовременом употребом наглашеног и ненаглашеног акузативног облика личне заменице трећег лица једине мушког рода.

Неретко се удвојени објекат додатно истиче употребом прилога *aussi* уз наглашени облик ове личне заменице:

Lui aussi, nous avons accepté de *le* donner pour de l'argent.

I njega smo pristali da damo za novac. (Tišma, 1971)

On l'enterra là, *lui aussi*.

Tu su sahranili *i njega*. (Andrić, 1931)

У корпусу епских и лирских песама југоисточне Србије нема потврда удвајања заменице трећег лица једине у женском роду. Таквих примера, међутим, има у француском корпусу:

C'est alors qu'il *la* vit, *elle*, *Mariette*.

A onda je ugledao *nju*, *Marijetu*. (Kiš, 1983)

Puis je *la* vis *elle-même*, je m'élançai.

Pa ugledah i *nju samu*, poletih joj. (Prust, 1913)

И код ове заменице истицање директног објекта постиже се употребом прилога *aussi* уз наглашени облик личне заменице:

[...] il *la* reconnut, *elle aussi*.

[...] on *i nju* reconnut. (Zola, 1885)

Поновљени објекат каткад се дословно преводи:

Mais, comment *la* recevrait-il, *elle*, sa *maîtresse future* ?

Ali kako će *je* onda primati, *nju*, *svoju buduću ljubavnicu*? (Flober, 1869)

У грађи је забележен и удвојени индиректни објекат:

Dès qu'il *lui* a tourné le dos à *elle*.

Čim je on okrenuo leđa *njoj*. (Stevanović, 2001)

„Je ne veux pas”, *lui* dis-je à *elle aussi*.

„Ne dam”, kažem *i njoj*. (Blagojević, 1975)

Лична заменица првог лица множине

Лична заменица првог лица множине у дијалекатском материјалу удвојила се једино у функцији директног објекта. У ексцерпираним примерима, поред пуне форме личне заменице првог лица множине, присутан је и дијалекатски лик енклитичког облика ове заменице у акузативу (*ne*¹⁰):

¹⁰ Ова енклитика карактеристична је за призренско-јужноморавски дијалекат (Богдановић, Марковић, 2000: 159).

Грдно **не** је он **нас** причекаја (E, 31);
нас не чекав тријес арамбахе (E, 71).

Примера удвајања директног објекта има и у француском корпусу. Српски преводни еквиваленти у том случају су стандарднојезички облици акузатива личне заменице првог лица множине:

[...] la reine **nous** sauvant, **nous** ses amis, [...].
[...] pošteno je da spase **nas**, *svoje prijatelje*, [...]. (Dima, 1844)

Elle ne **nous** comptait pas, **nous** autres enfants, parmi les jeunes ; [...].
Nas decu ona u mlade nije računala; [...]. (Blagojević, 1979)

Лична заменица другог лица множине

Удвајање објекта исказаног личном заменицом другог лица множине у дијалекатском корпусу није забележено. Потврде оваквог удвајања пронађене су у корпусу на француском језику.

Директни објекат удваја се путем наглашеног и ненаглашеног акузативног облика личне заменице који се облички подударају:

Ah ! il y a longtemps que je **vous** cherchais, **vous** !
Ah, otkad **vas** tražim! (Flober, 1869)

J'aurais bien voulu **vous** y voir, **vous** !
Voleo bih da vidim **vas** na mome mestu. (Dima, 1844)

Регистрована је и потврда удвајања индиректног објекта:

Je ne veux pas **vous** faire de mal, **à vous**.
Vama neću ništa. (Igo, 1831)

У једном примеру, иако некарактеристичан за стандардни српски језик, удвојени објекат поновљен је и у преводу, претпостављамо из стилских разлога:

Du reste, je peux bien **vous** le dire, **à vous**.
Uostalom, mogu **vam** sve to i reći, **vama**. (Flober, 1869)

Лична заменица трећег лица множине

У корпусу на француском језику забележени су примери удвајања индиректног објекта исказаног личном заменицом трећег лица множине. Притом се редуплицирани објекат састоји од датива ненаглашеног облика и датива наглашеног облика личне заменице трећег лица множине мушког рода исказаног помоћу предлога *à*:

Je **leur** disais, **à eux aussi** : fuyez !
Govorio sam **i njima**: bežite! (Tišma, 1971)

[...] les autres peuvent le **leur** faire **à eux**.
[...] drugi mogu učiniti **njima**. (Stevanović, 1986)

Констатовано је и удвајање директног објекта:

Eux je **les** défendrai de mon fusil, de mon couteau ou de mes dents — contre tous.
Njih ću braniti puškom, nožem ili zubima — od svakoga. (Stevanović, 1986)

Неколико је примера у којима се директни објекат истиче комбинацијом заменице и прилога *aussi*:

[...] – **eux aussi** quelqu'un **les** avait mangés.
[...] – **i njih** je neko pojeo. (Stevanović, 1986)

Eux aussi, le padre Leonardo **les** transformait facilement en alliés de sa foi.
I njih je padre Leonardo s lakoćom pretvarao u saveznike svoje vere. (Medaković, 1990)

Les moines le nourrissent, car **eux aussi** il **les** distrait par ses récitationes de poètes latins.
A kaluđeri ga hrane, jer **i njih** zabavlja recitujući latinske pesnike. (Medaković, 1990)

En vérité ! **eux aussi** je **les** connais !
Istina, **i njih** poznajem! (Dima, 1844)

Забележен је и пример са придевом *mêmes*:

Le factionnaire les menaça, s'ils insistaient, de **les** y fourrer **eux-mêmes**.
Činovnik im zapreti da će **i njih**, ako nastave, strpati u zatvor. (Flober, 1869)

Повратна заменица трећег лица

У француском корпусу забележено је удвајање индиректног објекта исказаног повратном заменицом трећег лица:

[...] dit le prince comme **se** parlant **à soi-même**, c'est dommage !
[...] reče knez kao da govori **samom sebi**. (Stendal, 1838)

[...] libre de **se** livrer **à soi-même**, à ses pensées.
[...] i do mile volje ostavljen **samom sebi**. (Stanković, 1910)

Закључак

Анализа заменичке објекатске редупликације, тј. истовремене употребе дужег и краћег облика личне заменице у функцији индиректног и директног објекта, показала је да је ова појава присутна у говорима југоисточне Србије и у француском језику. Будући да српски оригинали, као и

српски преводи са изворног француског језика и француског као преводног језика дела написаних на изворном енглеском језику, нису донели примере удвајања, још једном је потврђено да објекатска редупликација није карактеристична за стандардни српски језик. Тачније, нема удвајања својствених балканским и романским језицима, док су стилски условљена заменичка понављања свакако присутна.

Уколико узмемо у обзир све забележене примере, може се рећи да и у једном и у другом корпусу преовлађује удвајање директног објекта, тј. објекат се чешће редуплицира у акузативу, што није у складу са констатацијом Ј. Лопашова (према: Маља-Имами, 2012: 63). Ваља напоменути да је у дијалекатском корпусу однос дативних и акузативних облика уједначенији, али то можемо приписати малом броју случајева које је понудила сама грађа. Већи број примера би, можда, показао значајније разлике.

У дијалекатској грађи објекат најчешће дуплира испред глагола, чиме је тврдња Ј. Лопашова (према: Маља-Имами, 2012: 63) потврђена. У нешто мањем броју дијалекатских примера удвајање је после глагола, а има и примера у којима се глагол налази између објеката. Међу примерима из француског корпуса претежу они у којима је наглашени облик личне заменице испред ненаглашеног.

Поред удвајања објекта, анализом су потврђене још две балканистичке сличности: исказивање посесивности личном заменицом у дативу и аналитичка деклинација (у којој се падежна значења исказују предлозима).

Подударана језичких појава, до којих се дошло у овом истраживању, сведоче о вези говора југоисточне Србије са романским језицима, односно о некадашњем присуству романских народа на овим просторима.

Претходним истраживањима указано је на удвајање објекта у врањском говору и француском језику (Ђелић: 2000, 2001). Овим радом свакако је употпуњена слика о правцима објекатске редупликације у призренско-тимочкој дијалекатској области, будући да су потврде пронађене у прешевској и бујановачкој области. Међутим, не смемо усудити да на основу изнесених података генерализујемо закључке. У наредним истраживањима, заснованим на обимнијем корпусу, објекатска редупликација могла би се прецизније и свеобухватније описати.

Литература

- Асенова, 2015: П. Асенова, *Балканско езикознание: основни проблеми на балканския езиков съюз*. Велико Трново: Фабер.
- Богдановић, Марковић, 2000: Н. Богдановић, Ј. Марковић, *Практикум из дијалектологије*. Ниш: Свен.

- Ђелић 2000: С. Ђелић, Удвајање директног објекта у врањском говору и француском језику. У: *Зборник Филолошког факултета Универзитета у Приштини* 10, Приштина (Врање): Филолошки факултет, 75–81.
- Ђелић 2001: С. Ђелић, *Дислокација директног објекта у француском језику и врањском говору*. Магистарски рад, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
- Ђокић, 2000: Н. Ђокић, О неким особеностима личних заменица у француском и српском језику. *Српски језик*, 5 (1–2), 537–554, <<http://digbil.ananda.earhiva.com/Home/PdfChapter/39102?chapter=33>>. 25. 5. 2024.
- Malja-Imami, 2012: N. Malja-Imami, *Konvergencija i divergencija padežnih sistema u balkanskom jezičkom arealu*, <<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:7073/bdef:Content/get>>. 11. 6. 2024.
- Mønnesland, 1977: S. Mønnesland, Удвајање личних заменица у српскохрватском језику: Прилог тумачењу ширења једног балканизма. *Научни састанак слависта у Вукове дане I* (Реферати и саопштења), 6 (1), 101–111, <<http://digbil.ananda.earhiva.com/Home/PdfChapter/24863?chapter=12>>. 12. 6. 2024.
- Милорадовић 2007: С. Милорадовић, Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима. У: *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 26, Нови Сад: Матица српска, 357–375.
- Милорадовић 2009: С. Милорадовић, Статус објекатске редупликације у српским народним говорима. У: *Годишњак за српски језик и књижевност*, год. 14, бр. 7, Ниш: Филозофски факултет, 287–295.
- Михајловић, 2019: М. Михајловић, Објекатска редупликација у народном песништву југоисточне Србије. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 10 (2), 7–16, <https://www.academia.edu/42974312/ГОДИШЊАК_ПЕДАГОШКОГ_ФАКУЛТЕТА_У_ВРАЊУ>. 11. 6. 2024.
- Савић, Мутавцић, 1998: М. Савић, П. Мутавцић, Балкански језички савез. *Свет речи*, 1, 22–27. <<http://digbil.ananda.earhiva.com/Home/PdfChapter/91208?chapter=4>>
- Станковић, 2010: С. Станковић, *Систем заменица у француском и српском језику*, (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Нови Сад.
- Станковић, 2015: С. Станковић, О једној специфичној употреби личних заменица у француском и српском језику. У: *Језик и књижевност у контакту и дисконтакту: тематски зборник*. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 285–301.
- Станковић, 2016: С. Станковић, О роду, броју и падежу личних заменица у француском и српском језику. У: *Primenjena lingvistika u čast Dušanki Točanac. O jeziku i jezicima*, Нови Сад: Друштво за примењену лингвистику Србије, 161–178.
- Станковић, Станковић, 2013: С. Станковић, С. Станковић, Посесивни датив у *Нечистој крви* Б. Станковића и његови француски еквиваленти. У: *Језици и културе у времену и простору: тематски зборник*. Нови Сад: Филозофски факултет, 105–116.

Томић 2012: Д. Томић, Балканизми у призренско-тимочној говорној зони. У: *Иво Андрић и балканското историческо битие*. Научни трудове, том 50, кн. 1, сб. Б, Филологија. Пловдив: Пловдивски универзитет „Паисии Хилендарски“ Филологически факултет, 245–258.

Trajković 2016: Т. Trajković, Clitic Doubling of Personal Pronouns with the Use of Prepositions in the Dialects of the Prizren-Timok Area. *Facta Universitatis*, Vol. 14, No 1, Niš: University of Niš, 2016, 73–84.

Извори

Епске народне песме југоисточне Србије, прир. М. Златановић, Посебна издања- Врање: Народни музеј, 1987.

Лирске народне песме југоисточне Србије, прир. М. Златановић и В. Цветановић. Врање: Учитељски факултет, 1999.

<http://parcolab.univ-tlse2.fr/en/>:

Andrić, I. (1931). *Anikina vremena*.

Balzac, O. (1834a). *Čiča Gorio*.

Balzac, O. (1834b). *Evgenija Grande*.

Balzac, O. (1846). *Rodaka Beta*.

Bernet Hodžson, F. (1911). *Tajna napuštenog vrta*.

Blagojević, B. (1975). *Sve zveri što su sa tobom*.

Blagojević, B. (1979). *Putnica*.

Ćosić, D. (1954). *Koreni*.

Dikens, Č. (1838). *Oliver Twist*.

Dima, A. (1844). *Tri musketara*.

Dode, A. (1869). *Pisma iz moje vetrenjače*.

Flober, G. (1869). *Sentimentalno vaspitanje*.

Frans, A. (1912). *Bogovi su žedni*.

Igo, V. (1831). *Zvonar bogorodičine crkve*.

Kapor, M. (1992). *Zelena čoja Montenegra*.

Kiš, D. (1983). *Enciklopedija mrtvih*.

Kusturica, E. (1995). *Podzemlje*.

Marković, B. (1930). *Ogledi o odnosima između pojma pravde i razvitka pozitivnog privatnog prava*.

Marković, G. (2008). *Turneja*.

Medaković, D. (1990). *Efemeris/Ephemeris*.

Milinković, M. (2005). *Potera za srečkom*.

Mopasan, G. (1887). *Pjer i Žan*.

Popović, D. (1985). *Knjiga o Milutinu*.

Prust, M. (1913). *U traganju za iščezlim vremenom*.

Ristovski, L. (1999). *Belo odelo*.

Stanković, B. (1910). *Nečista krv*.

Stanković, B. (1927). *Gazda Mladen*.

Stendal (1838). *Parmski kartuzijanski manastir*.

- Stevanović, V. (1986). *Testament*.
Stevanović, V. (2001). *Abel i Liza*.
Tišma, A. (1971). *Knjiga o Blamu*.
Zola, E. (1885). *Žerminal*.

Milica M. Mihajlović

DUPLICATION OF PRONOUN OBJECT IN THE SPEECHES OF SOUTHEASTERN SERBIA AND IN FRENCH LANGUAGE

Summary

The paper discusses the duplication of pronoun object. The research was conducted within the corpus composed of national epic and lyric poems of southeastern Serbia and the online corpus *ParCoLab* in French. Starting from the fact that the Prizren-Timok dialect area is considered to be the area with the highest degree of Balkanization in the Serbian speaking area, and that this language feature is also present in French, it is assumed that this Balkan feature will be represented in the analyzed corpus. The aim of the research was to point out the similarities of these speeches with the French language. The analysis found that the cases of direct object duplication prevail. It has been observed that in the Prizren-South Moravian dialect the object is usually duplicated in front of the verb, slightly less frequently after the verb, and there are also cases where the verb is between members of the object. The similarities with French language are confirmed the presence of Roman substratum. In most cases from the French corpus, examples prevail in which the stressed form of the personal pronoun is preceded by the unstressed.

Keywords: balkanisms, object duplication, pronouns, Prizren-Timok dialectal area, French language, Roman substratum.

ПРЕЗЕНТ, ИМПЕРАТИВ, ПОТЕНЦИЈАЛ И ФУТУР ПРВИ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ ПРОШЛИХ ДЕЈСТАВА У ЈУЖНОМЕТОХИЈСКОМ ПОДРИМСКОМ ГОВОРУ²

У прилогу се анализира употреба презента, императива, потенцијала и футура првог у призренско-јужноморавском јужнометохијском подримском говору као временски транспонованих синтаксема којима се означавају прошла дејства. Премештени у сферу прошлости, ови облици најчешће се комбинују са облицима са примарно претериталном службом. У контекстима овога типа презент, императив, потенцијал и футур први поред темпоралног одређења прошлости имају и вредност стилског средства. Према синтаксичко-семантичким и/или стилским карактеристикама уочава се комбинација наведених наративних форми које се јављају и као конкуренти.

Презентом и императивом обележавају се појединачне и виšekратне (хабитуалне) претериталне радње које се одликују поновљивошћу, док се потенцијалом и футуrom првим исказују само хабитуалне радње.

Са дијалекатског и ареалног аспекта од интереса је употреба потенцијала и футура првог са значењем хабитуалности у подримском говору, пошто се у овом идиому користи потенцијал као једини облик у севернијем делу и као доминантан облик са спорадичном употребом футура првог у осталим подримским насељима. Овим својством подримски говор наслања се на остали околни део српског дијалекатског подручја, удаљавајући се истовремено од говора северношарпланинског ареала у којима се у исказивању хабитуалних радњи среће само футур први као иновација балканистичког порекла.

Кључне речи: призренско-јужноморавски; јужнометохијски подримски говор; презент, императив, потенцијал и футур први за прошлост; појединачна прошла дејства; хабитуална дејства.

1. Јужнометохијски подримски говор део је северношарпланинско-метохијског ареала призренско-јужноморавског дијалекта³. У овом ареалу оформљено је више говора, који су судбином прозо-

¹ radivoje.mladenovic@gmail.com

² Рад *Презент, императив, потенцијал и футур први за исказивање прошлих дејстава у јужнометохијском подримском говору* урађен је у оквиру Стратешког пројекта САНУ „Историја и културно наслеђе српског народа на Косову и Метохији ” (ИНСКИМ)

³ Више о овом дијалекатском ареалу в. у Стевановић 1950; Реметић 1996; Младеновић 2004; 2013; 2016; 2019; 2021; 2022.

дијског система груписани у два подареала⁴, а судбину прозодијских система највећим делом прати и синтаксичко-семантичка употреба транспонованих глаголских облика за прошлост. Први подареал чине говори са најаналитичкијим ритамским акценатским системом карактеристичним за северношарпланинске говоре различите генетске и типолошке припадности, којима се придружује и метохијски подгорски говор. У овом подареалу су идиоми са ритамским неграматичким акцентом антепенултимског (сретечки, горански, подгорански) и пенултимског типа (сиринићки, подгорски). У другом – јужнометохијском подареалу, оформљеном између Призрена и Ђаковице, функционише парадигматски неграматички акценат, у коме су настала три сродна идиома (призренски градски говор, подримски, ђаковачки говор).

1.1. Метохијски подримски говор⁵ оформљен је у области Подрима између речице Топлуве и Белога Дрима, и са ђаковачким представља северозападну ивицу призренско-јужноморавских према косовско-ресавским говорима северне Метохије. Овакав лингвогеографски положај подримског говора утицао је на настанак дијалекатског типа у коме се у актуелном фонетско-фонолошком систему препознаје дужи опстанак прозодијског квантитета, што је довело и до богатијег вокалског система увођењем нових вокалских јединица кроз префонологизацију квантитета средњих вокала под акцентом у нови квалитет⁶, али и утицај стране фонетике у консонантизму, најпре старобалканске романске, а потом албанске⁷, што је довело до смањења

⁴ О прозодијским системима у говорима северношарпланинско-јужнометохијског ареала в. у Младеновић 2000; 2000а; 2001; 2006; 2015; 2015а.

⁵ О граматичком систему подримског говора у оквиру шире области призренско-јужноморавских говора, пре свега оних који припадају косовско-метохијско-сиринићком поддијалекту, у бројним прилозима писао је Радивоје Младеновић (в. литературу у Младеновић, Марковић 2021: 360–367).

⁶ Више о овоме в у Ивић, Реметић 1981; 1990; Младеновић 2015.

⁷ У области којој припада Подрима рано је успостављена српско-албанска етнојезичка граница на Беломе Дриму, са албанским насељима западно и српским насељима источно од ове реке, са раним спорадичним присуством албанофоних насеља и источно и континуираном експанзијом албанофоног становништва (уп. Пешикан 1988: 81–87). Како су показала истраживања Т. Катић, судећи према турском дефтеру из 1570. у области данашње Подриме доминира српско становништво, али је потврђено и присуство албанског именослова, што је могао бити и поуздан знак о раном језичком српско-албанском контакту (уп. (Катић 2010: Карта Верско-етничка структура становништва Нахије Хоча).

палаталности предњонепчаних сонаната до алвеопалаталних гласова, затим до балканистичког брисања опозиције по палаталности у паровима африката. Са друге стране, близина косовско-ресавске формације утицала је на морфолошке иновације косовско-ресавског типа (стабилизација форманта *-ма* у дативу множине, стабилизација *-смо* и *-сте* у 1л. мн и 2л. мн простих претерита), затим на већи отпор анализму, који је стижао са југа области, тако да је подримски говор идиомом са најбоље очуваном именском флексијом у призренско-тимочкој дијалекатској области⁸.

До изгона српског становништва 1999. године, српским подримским идиомом говорило се у следећим насељима правцем север–југ: Братотин, Ораховац, Велика Хоча, Зочиште, Оптеруша, Ретимље, Зојћ, Мала Круша, Смаћ. Према стању из 2024. године српско становништво, упркос тешким историјским и животним околностима, опстало је у Великој Хочи и Ораховцу.

2. Инвентаром и морфолошким својствима глаголских облика подримски говор део је метохијске дијалекатске зоне. У употреби су презент, перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат, футур први, затим глаголски прилог садашњи. Имперфекат и плусквамперфекат су у узмицању пред ширењем перфекта у њихову зону употребе, аорист је фреквантан⁹.

3. Употреба претериталних облика у северношарпланинско-јужнометохијском ареалу, укључујући и подримски говор, не показује дијалекатске специфичности од значаја за тему овога прилога, па се неће посебно разматрати¹⁰. Употребу транспонованих глаголских облика за прошлост, међутим, карактерише знатна варијант-

⁸ О стању у флексији метохијско-косовско-сиринићког поддијалекта, и подримског као његовог дела, в. у Младеновић 2019а: 230–231, 233–246.

⁹ О глаголским облицима у северношарпланинским и метохијским говорима призренско-јужноморавског типа в. у Младеновић 2004а.

¹⁰ У низу прилога Б. Вељовић и Р. Младеновића описана је употреба глаголских облика у сиринићком говору (Младеновић, Вељовић 2017; Вељовић, Младеновић 2017; 2018; 2019; Вељовић 2019). Судећи према резултатима ових истраживања, а према сазнању аутора овога рада, у подримском говору је синтаксичко-семантичка употреба нетранспонованих облика за прошлост у оквиру оне описане за сиринићки.

ност у појединим деловима северношарпланинско-јужнометохијског ареала, како у самом инвентару, тако и у фреквентности појединих глаголских облика унутар самог инвентара, што – свакако – сведочи о динамичном кретању становништва у овој области и разнородним језичким контактима. Ово се посебно односи на то када облици транспоновани у прошлост имају службу исказивања вишекратних дејстава која су се у прошлости понављала по извесном утврђеном редоследу, обичају или навици.

3.1. Говори северношарпланинско-јужнометохијског ареала не разликују се употребом транспонованих облика за исказивање једнократних прошлих дејстава (релативна употреба) – у свим идиомима срећу се презент и императив.

3.2. Северношарпланинско-јужнометохијски ареал јасно је, међутим, раздвојен у два дела према употреби специјализованих глаголских облика за исказивање вишекратних, хабитуалних радњи, са прелазном зоном између ових целина¹¹: а) футур први за хабитуалност, уз истовремено одсуство потенцијала, карактерише све северношарпланинске говоре (без обзира на њихову генетску и типолошку припадност¹²); б) потенцијал је присутан у метохијским говорима, са потпуном стабилизацијом у најсевернијим подримским насељима (Велика Хоча, Ораховац, Братотин), али и slabим присуством футура првог у осталим подримским насељима, чија се употреба смањује како се иде од југа ка северу Подриме. Овакво присуство футура првог за хабитуалност сведочи о пореклу и правцу његовог ширења од југа ка северу северношарпланинско-метохијског ареала¹³.

¹¹ На приложеној Табели о транспонованим глаголским облицима за прошлост презентована је дистрибуција појединачних глаголских облика транспонованих у прошлост, уз уношење и података о призренско-јужноморавским говорима Косовске котлине. Овакво проширење има оправдања с обзиром на знатну типолошку сродност косовских призренско-јужноморавских говора са онима у Метохијској котлини. У Табели су доминантни облици обележени масним (болдираним) словима, облици чија је употреба ретка налазе се између заграда.

¹² Горански је периферни западномакедонски говор, сретечки у основи призренско-јужноморавски са морфолошким македонизмима, подгорански мешавински јужнометохијско-горански говор; сиринићки највећим делом дијалекатских особености део метохијско-косовско-сиринићког поддијалекта призренско-јужноморавског дијалекта.

¹³ У прилогу Младеновић 2000б описане су употреба и границе употребе појединих транспонованих глаголских облика за прошлост.

3.3. Монографија Б. Вељовић о синтакси глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице (Вељовић 2018), први монографски опис употребе овог дела језичког система једног поддијалекта зетско-сјеничког дијалекта, донео је и синтетички приказ досадашњих истраживања, између осталог и употребе транспонованих глаголских облика за прошлост у свеукупном српском дијалекатском простору (уп. Вељовић 2018: 324–325, 346–347). Расположиви подаци показали су да у исказивању хабитуалних дејстава транспонованим глаголским облицима у српском дијалекатском простору постоји знатно шаренило. У свим говорима присутан је презент за прошлост како за једнократна тако и за виšekратна дејства. Најчешће уз презент је још и императив.

Оно што је од значаја за подримски говор је његово смештање у један шири ареал са присуством потенцијала за хабитуалност, а који чине говори Метохијске и Косовске котлине призренско-јужноморавског и косовско-ресавског типа, део суседних косовско-ресавских идиома, затим екавско-ијекавски говори зетско-сјеничког дијалекта (уп. Вељовић 2018: 338–346). Од говора у Црној Гори, осим у говору Васојевића (уп. Стијовић 2007: 183–184) и Мрковића (Вујовић 1969: 346–347), потенцијал за хабитуалност није потврђен. С обзиром на кретање кучко-васојевићке миграционе струје ка Метохији (уп. Младеновић 2004: 214), може се претпоставити да је присуство потенцијала за прошлост у метохијским говорима подржано и овом миграционом струјом.

Интересантна је чињеница да је у савременом српском књижевном језику потенцијал транспонован у прошлост практично истиснуо императив (уп. Танасић и др. 2005: 457–463), иако у већини српских говора доминира императив у оваквој употреби, а потенцијал не подлеже временском транспоновању.

3.3.1. Футур први за хабитуалност, потврђен је у оквиру српског дијалекатског простора – како се може закључити на основу расположиве литературе – само у северношарпланинско-метохијском ареалу, уз слабе трагове у најјужнијем делу Косовске котлине, затим – са slabим присуством, и у зетско сјеничким говорима Тутина, Новог Пазара и Сјенице (уп. Вељовић 2018: 310). Ова иновација балканистичког типа развијена је несумњиво у овом делу Балканског полуострва заједно са контактним македонским и албанским идиомима, пошто је

футурска конструкција за хабитуалност карактеристична за македонске (футурска конструкција *ќе* + *имперфекат*) (Конески 1966: 149; Соболев 2003: 66–67) и албанске говоре (Соболев 2003: 66–67).

4. Зато што не поседују могућност самосталног временског обележавања радње, временски транспоновани облици у прошлост – како у осталим тако и у подримском говору – не употребљавају се самостално, већ заједно са другим глаголским формама, најчешће перфектом, ширим језичким и изванјезичким контекстом, каквим темпоралним детерминатором.

4.1. У свим пунктовима северношарпланинско-метохијског ареала, укључујући и подримски говор, глаголски облици транспоновани у прошлост конкуренти су у потпуности са перфектом, у неким контекстима могу бити заменљиви међусобно, у неким постоје ограничења заменљивости.

4.2. Глаголске радње којима се обележава хабитуалност карактеришу се итеративношћу, прошлом понављаношћу. Оне често чине делове неког комплекснијег догађаја сачињеног од низа појединости. У оваквим низовима дејства су повезана узрочно-последичним односом којима се утврђује њихов редослед.

5. Сви временски транспоновани глаголски облици у прошлост стилски су маркирани и у систему функционишу као јединице које се одликују експресивношћу. Експресивност појединих транспонованих облика, међутим, различита је у појединачним говорима. Тако се у северношарпланинским говорима футур први практично усталио као једини облик за исказивање и фактивне и евокативне хабитуалности, што доводи до смањења експресивности. Овим својством северношарпланински говори наслањају се очигледно на македонски ареал у коме је управо футур први основни облик за хабитуалност, а потенцијал је непознат. Са друге стране присуство транспонованог потенцијала за исказивање и евокативности и фактивности у јужнометохијским говорима смањује експресивност потенцијала за исказивање хабитуалних дејстава. С обзиром на природу рада, о синтаксичко-сти-

листичком аспекту транспонованих глаголских облика у прошлост, међутим, нећемо се детаљније бавити.

Табела о транспонованим глаголским облицима за прошлост

	Говори	Једнократна прошла дејства (релативна употреба)	Вишекратна (хабитуална) дејства
1.	Сиринићки Сретечки Горански Подгорански	Презент, Императив	Футур први Презент (Императив)
2.	Подгорски Призренски	Презент, Императив	Футур први Презент Потенцијал (Императив)
3.	Подримски Ђаковачки	Презент, Императив	Потенцијал Презент (Императив) (Футур први)
4.	Косовски П-Ј говори	Презент, Императив	Потенцијал Презент (Императив) (Футур први)

АНАЛИЗА ГРАЂЕ У ПОДРИМСКОМ ГОВОРУ

6. Потенцијал је основни облик за казивање хабитуалности у свим пунктовима подримског говора. Док у Ораховцу, Великој Хочи и Братотину практично није потврђен футур први у оваквој употреби, у осталим насељима ретко је бележен и футур први, а најчешће у Смаћу, Зојћу и Зочишту¹⁴. Присуство футура првог за хабитуалност у подримском говору очигледно је у вези са сретечком миграционом струјом, која га је и донела. На овакво објашњење упућују трагови два маркантна дијалекатска обележја сретечког типа: социјативни везник *ос* (< *сос*) (да зборим *ос њега*), (пored доминантног *сьс*) и 3л. мн. помоћног глагола *са* (пored основног *су*) (они *са* тамо).

6.1. Специјализоване синтаксичке јединице којима се исказује семантика хабитуалности (поновљивости) у подримском говору су потенцијал, презент, ређе императив и футур први.

¹⁴ О географском положају наведених насеља Подрима в. у приложеној дијалекатској карти *Говори југозападног дела Косова и Метохије*.

7. У истом тексту комбинује се више транспонованих глаголских облика за хабитуалност. Радње се често уводе перфектом као универзалним обликом за прошлост. Основна служба перфекта у оваквим примерима је стварање временског и ситуационог оквира унутар кога се смештају хабитуалне радње.

Могућности разноврсне употребе глаголских облика са претериталном службом условљене су конкретним контекстуалним условима, укључујући и семантичку условљеност.

а) Кобасице својске сам праџла. Стаим л'уто л'утику, стаим кромйт. Па све испомешам л'ѓпо. Напуним црѓва. Сам имала сүшницу. Па осуш 'и. Па осуши кобасицу. Па түри у зам'рзиваћ. Сүво месо осуши. Пресно остаи у зам'рзиваћ. (...) Кад ни вал'а, јземо и јемо.

Перфекат, презент, императив.

б) Кэт смо ућинел 'е зам'рзиваћ, само јену недѓл'у сүшим месо сүво. Недѓл'у сѓди месо на ваздук. Сүво месо. Па посл'е би га түрил 'е у зам'рзиваћ. Кобасице док не се осуш 'ив л'ѓпо, па посл 'е би ги түрил 'е у зам'рзиваћ.

Перфекат, презент, потенцијал.

в) Ћѓтири године трајало тој н'ино. Све смо сѓдел 'е затв'рене. Свѓ затв'рене. Сваки дѓн ишл 'е пушке да ни тражив. Сваки дѓн би не затв'рил 'е у шталу: „Дајте пуш'ке!“ Удри не, удри не! Удри не сѓс мѓтку. „Ил'и пушку, ил'и дүшу!“ Ако би отишл 'е у Оћу, у Раовац да идемо на пазар да купимо нешто, одма тѓпау.

Перфекат, потенцијал, императив.

8. Када су се обележене радње у прошлости вршиле по јасно утврђеним правилима, извесним законитостима, устаљеним нормама, у подримском говору оне се претежно казују презентом. Овакав презент среће се најчешће у текстовима који су временски неутрални – то су савети, упутства у вези са сезонским радовима, процедуре, рецепти, рутуали у вези са животним циклусом и сл.

а) На л'инију стаиш кл'йску. Сѓсѓ стап удараиш. Двойца, тройца играју. Кол'ико ћеш. И ти в'диш йгру сѓ стап. Удараиш кл'йску кол'ико м'жеш шо п' дал'ѓко. Тај други ће да ти гу врати кл'йску, па ти т'рћиш да гу удариш.

б) Бајн'о веће се спрема: *п^ра^вимо* питу сас орасе, *сп^ре^мимо* смокве, крушке, јабуке, ораси, свѣ *оста^имо* на софру. И свѣкар тамо *зап^аљи* оган' у кућу. И пред њѣга *је* ту^ј рукавица пл'ѣтена. У њу *има* свѣ берићѣт: жито, свакојако жито. И ту *смо п^ек^лје* пите на оган', на сађијак, сѧ[с] саћ. Свѣкар *ни^е* ракију, дѣца око њѣга *сѣди^ии*, *тѣр^ии^и*, *се весѣл'и^и*. Снѧе вамо *сп^ре^мав* свѣ. И *већ^ерамо*. Срѣтѣо Бајн'о веће. Свѣкру, свекѣрве. *Цел'и^вамо* ги рѣку и *сѣнемо* да јѣдемо. И *л'ѣгнемо*. *Се д^игне^и* рано мушкарци, се зѣвѣ пријател'и, комшиѣ.

в) Ка дѣца *смо и^грал'е* пел'енђице. Тел'енђици – има камѣн'е округл'и. И се нап^равиу шаѣре. Шаѣре се нап^равиу ка пола мѣтар сас мѣтар. *Нап^раи^и* сѣдам, ѣсам тѣј шаѣре и *ба^ии^и* ка плоћку и идеш сас јѣну нѣгу, на јѣну нѣгу *ри^иаи^и* и *прескѣи^и* ту шаѣру док стигнеш до тел'енђик. Пѣсл'е гу *ба^ии^и* пѣново назад^т, и *се вра^иаи^и* назад^т пѣново. Тако тел'енђице смо и^грал'е.

8.1. У оваквим текстовима презент је често у безличној конструкцији, која има значење општег вршиоца, а комбинује се са се пасивним конструкцијама и са презентом у 2л. јд.:

а) У шуму се иде само за Бѣњи дѣн кѣд је. Тѣј се иде у шуму. И ондак *у^знеш* га тѣј д^рво, *и^стрѣи^и* га свѣ. И ондак тѣј д^рво, пѣсл'ен *и^спѣи^и* коштан'е. И тај жѣр, *ста^ии^и* га на онај жѣр, одозгѣр. Какав ће да бине берѣѣт, да љ ће бине коломѣћ, да љ ће да бине грѣје, да љ ће бине пѣеница.

б) Јѣн дѣн према Ђѣрђевдѣну, пѣтога, се иде пѣсл'е пладне, се сѣће шума, трепетл'ика. Се за^ити^и вѣрата. Кѣј има обѣрн'е вѣрата, на обѣрн'е вѣрата. И обѣрн'е вѣрата и вѣрата за у кућу се на^ити^и ту. Се ту^и овако зел'ѣно ту. Ту се кѣл'е^и пѣсл'е тѣ жагњиѣи.

8.2. У оваквим контекстима, међутим, обичан је и потенцијал комбинован са презентом без и у се конструкцији, затим са императивом, посебно ако је говорник непосредни учесник (И ја би бѣја.)

а) А кѣд бѣло да се бѣре грѣје, *би бѣл'е* грѣје. И ја би бѣја. *Бѣре се* у ѣакове, пластићне вѣѣе. Смо нѣсил'е на л'ѣѣа, па на трактор. Трактор *дѣѣ* дѣма. Пѣсл'е се ста^л'а у каѣе. Дивѣта! *Гѣзи^и* грѣје, а ми би *си^иал'е* ту. Док би *дѣшло* вѣреме тѣ грѣје да се уѣи^и, да се укисѣл'и да бине вѣно. Пѣсл'е вѣно се и^стѣи^и. *Стаи*

се у буре д'рвѣно. И та комина која би остала о[д] тој, она би се *пекла*, она би *ракију*. Кад би се *пекла* *ракија*, ту би *се сабрал'е* браћа, другари од браће. Па би *пил'е*. Би *пекле* месо на жар. И тако би *се завршила* та прића свѣ.

б) Прѣ можда две-три недѣл'е уоћи Прѣнке би *ишл'е* у шуму да сѣмемо д'рва. Ту *сѣћеш* па *носиш* от К'рша дол'е, на л'ѣћа *носиш* ил'и *напрашиш* б'рбу вѣл'ику, па *гурнеш* од в'р К'рша дол'е – динг! Тој ка дѣца. И више пут би *вукл'и* по мало. И сваки у своју малу би *ложуја*. Има наша Г'рковићка мала, па Кошѣфска мала, па Симићка мала. Ту би *носил'и*. И тако док дѣје тај дѣн. К[д] *дѣје* тај дѣн, *ложимо*. А и лозинке сваки би *донѣа* от своје кѣше шо крѣл'ал'е лѣжа. И кад би *донѣа* лозинке, оне *горију* само тако! Па и музика неко-пут би се *донѣла*. Кѣт *сман'и* ѣгѣн, *ринају* дѣца од јѣне стране на другу.

в) Па посл'е дома к[д] *дѣјеш*, мати *сѣбере* дѣцу да амкају ј'јца. У кѣху туј би *закѣвал'е* б'аскију. Само кѣнац се *провуће* до днѣ дол'е де сѣдију дѣца. Нѣ на астал, дол'е на тѣпик, а прѣ на зѣмн'у да *сѣну*, да *хућнеју*. И на ту висину да се *одрѣди* кѣнац кол'ико да бине дѣгѣнак, да д'ржи то ј'јце. И тој ј'јце са иглу се *провуће*, па посл'е га *завѣжи* отпозади. И тој ј'јце *пушти* у крѣг*. Оно дѣца – свѣ ги *ударију* ј'јца у нос, у уста, у л'ице, ил'и у главу, ил'и у ѣко. А ти да га уфатиш само сѣс уста! И кѣј га *уфати* ту... И тако три, ѣѣтири ј'јца. Посл'е *исѣћеш*, *подѣл'иш*.

9. Основна семантичко-стилистичка компонента временски транспонованог императива за хабитуалност је да указује на динамичност, доживљеност, дужину трајања и интензитет обележених вишекратних дејстава.

а) По л'иваде да бѣреш сѣно. *Бѣри* грѣзе. Па сѣм жнѣла. Дѣвет дѣна сѣм жнѣла. Т'рбу до зѣбе, јѣна-врућина. *Тури* шамѣу, *мокри* у вѣду – *тури* гу на глау. Та она *се осуши* јѣн-ѣс. *Жнѣј*, *жнѣј*. Увѣћер *дѣјни* дома. Ајде б'рго *посѣни*, ајде вѣј за сѣфру јѣпѣт. Сваки у своју сѣбу пѣсебно идемо да л'ѣгнемо.

б) Ми пѣницу *предавај*, *купи* коломѣћ. Коломѣћ по јѣфтино. Па *турај* посл'е коломѣћ за ѣфце и *јѣди* кукурузни л'ѣба. А пѣницу

мо́раш да преда́днеш. Пће́ницу ћи́м преда́деш, ку́пиш коломо́ћ и *те́рај!* Такав^ф живо́т би́ја та́де.

10. Наратор је учесник иако је употребљено 3л. мн. перфекта и презента, па то мотивише и присуство потенцијала. Свака од три ситуације започиње перфектом као ситуационим знаком прошлости ширег контекста. Када се инсистира на доживљености наратора, употребљен је императив (*гл'едај, тражи*).

Смо ишл'е и та́мо. Та́мо *би ишл'е* за д'рва да сабе́remo па по́сл'е да приста́имо да има́мо да је́демо. *Би је́л'е* па по́сл'е *би* око́ло ц'ркве, *би по́јал'е*. *Би и́грал'е* же́не, *би се са́брал'е*, *би се ша́л'ил'е*. *Смо ишл'е* у ц'ркву, у Свети-Вра́ће. И та́мо *би се́дал'е* ц'џа но́ћ, *би гље́дал'е*. Има́ла му́зика. *Би гље́дал'е*, *би ни́л'е*, *по́јал'е*. *Гл'едај* – на́род^т и́гра а му́зика сви́ра! *И́гра* на́род^т тако-та́мо, тако-ва́мо. *Смо купу́вал'е* те́ј ибри́ћићи деца́ма, те́ј сви́рајћићи. И *би се изгу́бил'е* де́ца. *Тра́жи* де́цу та́мо, ва́мо да на́ђеш.

11. Футур први није потврђен већим бројем примера у подримском говору. Заменљив је презентом и потенцијалом. У истом тексту може бити комбинован са другим транспонованим глаголским облицима.

а) За Ла́зарице п'рво се́фте *ће ул'егнеш* у ку́ћу. „До́бро ју́тро.” „До́бро ју́тро.” *Ће* по́л'у́биши дома́ћину ру́ку, *ће* ти да́деу па́ре, бра́шн'о, ја́ја. Пре́^и и ви́но се да́вало.

б) По́сл'е, ка мла́да *сам ишла* на пуза́љку. О́вде до́м'нев ги го́сти, има́л'е го́сти – ве́л'ика фами́л'и'а. О́вде сн'е́^к ве́л'ики. Ту́ј на́дол'е *ч'[е]* и́демо – ва́^и О́лга што је и – ја́. Но́ч', месеч'и́на гр'е. *Ч'[е]* и́демо да се пу́штимо по је́но два-пу́т. Ко́л'а *ч'е се́ди* та́мо до́л'е, та́ј деверич'и́ч' ми, ко́д вра́та Дми́трине до́л'е, да не и́демо на ц'а́ду.

в) И *ч'е се́емо* ба́шч'е. Ка́^т *ч'е се́емо* ба́шч'е, са́с котлич'и́ч'и, са́с поц'рпку но́симо во́ду да ту́рамо по ма́ло на ко́рење. Да се́емо. А́јде, по́сл'енка, ка́^т *ч'е би́не*, не́мамо во́ду, ка́^т *ч'е би́не* да ва́димо са́с ка́нте од ре́ке, па са́с ка́нте да ту́рамо. И та́ко *ч'е нава́димо*. Ка́^т *ч'е да се нава́ди*, што се осу́ши – осу́ши, што се уфа́ти – уфа́ти.

Дијалекатска карта Југозападни део Косова и Метохије

Литература

- Вељовић, Младеновић 2017: Б. Вељовић и Р. Младеновић, Временска употреба претериталних облика у говору северношарпланинске жупе Сирињин. Београд: *Јужнословенски филолог*, LXXIII/3–4, 35–60.
- Вељовић 2018: Б. Вељовић, Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, Београд: *Српски дијалектолошки зборник* LXV/1, 1–476.
- Вељовић, Младеновић 2018: Б. Вељовић и Р. Младеновић, Футур први у служби обележавања хабитуалних радњи у говору северношарпланинске жупе Сирињин. Београд: *Јужнословенски филолог*, LXXIV/2, 57–88.
- Вељовић, Младеновић 2019: Б. Вељовић и Р. Младеновић, Императив у говору северношарпланинске жупе Сирињин. Београд: *Јужнословенски филолог*, LXXV/1, 73–100.
- Вељовић 2019: Б. Вељовић, Обележавање будућних радњи у говору северношарпланинске жупе Сирињин. Београд: *Косовско-метохијски зборник* 8, 251–263.
- Вујовић 1969: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат (са кратким освртом на сусједне говоре). Београд. *Српски дијалектолошки зборник* XVIII, 73–398.
- Ивић, Реметић 1981: П. Ивић и С. Реметић. У: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/ hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom* (glav. ur. Pavle Ivić), Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LV, 579–585.

- Ивић, Реметић 1990: П. Ивић и С. Реметић, Рефлекси акцентованих вокала *е* и *о* у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту косовске покрајине. Београд: *Косовско-метохијски зборник* 1, 162–173.
- Катић 2010: Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*. Београд: Историјски институт. Посебна издања, књига 58.
- Конески 1966: Б. Конески, *Историја македонског језика*. Београд: Просвета, Скопје: Кочо Рацин.
- Младеновић 2000: Р. Младеновић, Место акцента именица на југозападу Косова и Метохије. Београд: *Јужнословенски филолог*, LVI/1–2, 699–725.
- Младеновић 2000а: Р. Младеновић, Акценат придевских речи на југозападу Косова и Метохије”. Београд: Српски језик V/1–2, 357–379.
- Младеновић 2000б: Р. Младеновић, Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метохије. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIII, 363–371.
- Младеновић 2001: Р. Младеновић, Место акцента глагола у Призренско-метохијској котлини. Београд: *Српски језик*, VI/1–2, 223–264.
- Младеновић 2004: Р. Младеновић, Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије. У: *Живот и дело академика Павла Ивића* (гл. и одг. ур. Јудита Планкош). Суботица: Градска библиотека у Суботици – Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска; Филозофски факултет у Новом Саду, 209–249.
- Младеновић 2004а: Р. Младеновић, Глаголски облици у северношарпланинским и јужнометохијским говорима. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1–2, 445–474.
- Младеновић 2006: Р. Младеновић, Прозодијски системи у српским говорима на југозападу Косова и Метохије”. Ниш: *Годишњак за српски језик и књижевност*, год. XX, бр. 8, 267–290.
- Младеновић 2013: Р. Младеновић, Призренски говор у метохијско-косовско-сиринићком ареалу. Ниш: *Годишњак за српски језик*, год. XXVI, бр. 13, 383–402.
- Младеновић 2015: Р. Младеновић, Акценат и гласови подримског говора. Београд: Српски језик XX, 441–457.
- Младеновић 2015а: Р. Младеновић, Парадигматски акценат као међуетапа између граматичког и ритамског нефонолошког акцента. Пловдив: *Научни трудове*, том 53, кн. 1, сб. В, 7–19.
- Младеновић 2016: Р. Младеновић, Северношарпланинско-јужнометохијски микроконтинуум. Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIX, 131–148.
- Младеновић, Вељовић 2017: Р. Младеновић и Б. Вељовић, Употреба презента у говору северношарпланинске жупе Сиринић. Београд: *Косовско-метохијски зборник* 7, 155–179.
- Младеновић 2019: Р. Младеновић, Говор северношарпланинске жупе Сиринић. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, LXVI/1, 1–1047.

- Младеновић 2019а: Р. Младеновић, Судбина флексије именица косовско-метохијских призренско-јужноморавских говора. Косовско-метохијски зборник 8, 227–248.
- Младеновић 2021: Р. Младеновић, Дијалекатски мозаик косовско-метохијских призренско-јужноморавских говора. У: *Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије* (ур. Р. Младеновић и П. Пипер), Београд: САНУ, Академијски одбор за проучавање Косова и Метохије – Институт за српски језик САНУ; Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 59–106.
- Младеновић 2022: Р. Младеновић, Говор Призренског Подгора у метохијско-северношарпланинском микроконтинууму. Београд: *Косовско-метохијски зборник* 9, 197–229.
- Младеновић, Марковић 2021: Р. Младеновић и Б. Марковић, Библиографија, У: *Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије* (ур. Р. Младеновић и П. Пипер), Београд: САНУ, Академијски одбор за проучавање Косова и Метохије – Институт за српски језик САНУ; Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 339–387.
- Пешикан 1988: М. Пешикан, О историјској ономастици Косова, У: *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова* (ур. Павле Ивић). Београд: Српска академија наука и уметности, 81–87.
- Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), Београд: *Српски дијалектолошки зборник* XLII, 319–614.
- Соболев 2003: А. Н. Соболев, *Малый диалектологический атлас балканских языков. Пробный выпуск* (под редакцией А. Н. Соболева). München: Biblion Verlag.
- Стевановић 1950: М. Стевановић, Ђаковачки говор, Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, XI, 1–152.
- СТИЈОВИЋ 2007: Р. Стијовић, Говор Горњих Васојевића. Београд: *Српски дијалектолошки зборник* LIV, 1–321.
- Танасић и др. 2005: С. Танасић, П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, Љ. Поповић, Б. Тошовић. *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Београд: Институт за српски језик.

Radivoje M. Mladenović

PRESENT, IMPERATIVE, CONDITIONAL, AND FUTURE I FOR EXPRESSING PAST ACTIONS IN THE SOUTH METOHIJA PODRIMA VERANCULAR

Summary

This article analyzes the use of the present, imperative, conditional, and future I in the Prizren-South Morava Podrima vernacular of south Metohija as time-transposed syntactemes that denote past actions. When shifted to the realm of the past, these forms are most often combined with forms that primarily denote past actions. In such contexts, the present, imperative, conditional, and future I, in addition to indicating the temporal aspect of the past, also have stylistic value. Based on syntactic-semantic and/or stylistic characteristics, a combination of the aforementioned narrative forms is observed, while these forms also appear as competitors.

The present and imperative are used to denote individual and recurrent (habitual) preterite actions characterized by repeatability, while the conditional and future I are used to express only habitual actions.

From a dialectal and areal perspective, the use of the conditional and future I to denote habituality in the Podrima vernacular is of interest, as in this idiom, the conditional is used as the only form in the northern part and as the dominant form with sporadic use of future I in other Podrima settlements. With this characteristic, the Podrima vernacular aligns with the rest of the Serbian dialect area, while simultaneously diverging from the speech of the northern Šar mountain area where only future I is used to express habitual actions, which is an innovation of Balkan origin.

Key words: Prizren-South Morava dialect; the Podrima vernacular of south Metohija; present, imperative, conditional and future I for the past; individual past actions; habitual actions.

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ DE LA PETITE ENTENTE AU DERNIER TRIMESTRE DE 1933, REFLÉTÉS DANS LES PAGES DU QUOTIDIEN BANATIEN «L'OUEST». ÉTUDE DE CAS: OCTOBRE 1933

J'ai choisi ce sujet pour plusieurs *raisons*: le contexte international extrêmement complexe, déterminé par le renforcement des positions de l'Allemagne nationale-socialiste; les implications de la crise économiques dans les relations entre États; le rôle de la France dans la création de nouvelles alliances régionales et dans la consolidation de celles existantes.

En octobre 1933, «*L'Ouest*» s'empare des interventions de la Yougoslavie et de la Roumanie, deux des membres de la Petite Entente, pour attirer la Bulgarie dans une nouvelle alliance, cette fois balkanique, pour renforcer la composante militaire de la Petite Entente, pour relier les réseaux téléphoniques le long du canal Bega, les efforts visant à établir une confédération balkanique indépendante (éventuellement sous les auspices de la Roumanie), le maintien de relations privilégiées entre la Roumanie et la Pologne, la signature de l'accord commercial roumano-tchécoslovaque, etc.

Mots-clé: Petite Entente, révisionnisme, réseaux téléphoniques, conventions commerciales, fédération balkanique, <Ouest>, Sever Bocu

À travers ce matériel, mon objectif est de présenter l'importance du Petit Compréhension dans la lutte contre les courants révisionnistes et revanchards européens et sa place au premier plan sur la scène internationale.

Pour cela, j'ai utilisé *la description, l'analyse et l'étude de cas* comme *méthodes de travail*.

Les informations ont été recueillies à partir de sources imprimées, mais principalement d'articles de presse.²

Le dernier trimestre de 1933 apporte une nouvelle inquiétante non seulement pour les Européens, mais aussi pour le monde entier: le 4 octobre, après avoir atteint l'égalité en matière d'armements et s'être retirée des travaux de la Conférence

¹ eusebiu.narai@e-uvt.ro

² Le journal banatien «L'Ouest», fondé par Sever Bocu, parut à Timișoara entre 1930 et 1945. Il avait été suspendu à plusieurs reprises, son profil, son format et sa rédaction avaient été modifiés.

du désarmement, l'Allemagne quitte la Société des Nations, échappant ainsi au contrôle internationale en ce qui concerne l'application des dispositions du Traité de Paix de Versailles. De cette manière, l'Allemagne a suivi l'exemple du Japon, insatisfaite de la réaction des cercles politiques internationaux et des forums de direction de la Société des Nations. (Schulze, 2003; Marica, 2014)

Mais le mois d'octobre a également apporté une bonne nouvelle aux milieux scientifiques mondiaux: le 17 octobre, Albert Einstein est arrivé aux États-Unis, où il s'est définitivement installé en tant que réfugié de l'Allemagne nazie, en raison de ses racines juives, et a occupé un poste important à l'Institut d'études avancées de Princeton³. (Carpentier/Lebrun (coord.), 2006; Bulz, 2003)

Fondé en 1930 par le leader national-paysan du Banat, Sever Bocu, le quotidien «L'Ouest» de Timișoara abordait, au cours du dernier trimestre de 1933, un vaste sujet, en se concentrant sur les relations complexes au sein de la Petite Entente, mais aussi sur les tentatives de création d'une nouvelle alliance, cette fois des États des Balkans, une large alliance. Les relations roumano-yougoslaves ont parfois été reflétées de manière subjective, en raison de l'amertume causée au président du Parti National-Paysan Banat, de la division de cette province historique, Bocu étant fermement convaincu que l'ensemble du Banat devrait revenir à la Roumanie. Il avait d'ailleurs inscrit ce slogan sur la frontispice du journal qu'il avait fondé. (Szabo, 2016; Bogdan, 1999; Munteanu, 1999)

Dans le numéro du 3 octobre 1933, le journal *L'Ouest* rapporte l'arrivée, dans la soirée du 29 septembre, à Constanța, du destroyer yougoslave <Dubrovnik>, sur lequel devaient embarquer les souverains de Yougoslavie, pour leur retour au pays. Le navire mentionné avait quitté les eaux yougoslaves il y a 6 jours et a dû attendre, dans le port de Constanța, la fin des festivités prévues à Medgidia et Balcic. Cette visite des souverains yougoslaves Alexandre et Marie, dans diverses localités de Roumanie, était devenue traditionnelle et s'inscrivait dans le cadre de la consolidation des relations bilatérales et du renforcement de la coopération au sein de la Petite Entente. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 919, mardi, 3 octobre 1933, p. 4)

Il était presque certain que les souverains yougoslaves partiraient pour Varna, le 2 octobre 1933, au quai du dit-port, où ils seraient accueillis par le roi Boris de Bulgarie. Ce n'était cependant qu'une escale, car le roi Alexandre et la reine Marie étaient attendus à Constantinople⁴, par le président turc Mustafa Kemal, surnommé „Atatürk”⁵. On peut facilement deviner que ces visites préfiguraient la

³ État du New Jersey.

⁴ Constantinople avait été rebaptisée Istanbul dans les années 1930.

⁵ „Le père des Turcs”.

création d'une alliance balkanique, à laquelle rejoindrait également la Bulgarie, un État qui mettait un accent particulier sur le respect des droits des minorités nationales, au moins au niveau de la propagande. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 919, mardi, 3 octobre 1933, p. 4)

Le destroyer <Dubrovnik>, à bord duquel se trouvaient 20 officiers de la marine yougoslave, commandés par le lieutenant-colonel Jekitc, avait une capacité de 2 400 t et une longueur de 110 m. C'était une description technique absolument nécessaire pour comprendre l'importance militaire de la visite des hauts invités yougoslaves dans notre pays. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 919, mardi, 3 octobre 1933, p. 4)

Pour participer aux festivités de Medgidia, Ciolac Antici (ministre de Yougoslavie à Bucarest), Dimitrievici (maréchal du Palais Royal de Belgrade) et le capitaine Știubei (officier intendant du souverain de Roumanie Carol II) sont arrivés dans la ville de Constanța. En l'honneur des invités de marque cités ci-dessus, un banquet a eu lieu au restaurant „Capato”. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 919, mardi, 3 octobre 1933, p. 4)

Ces visites réciproques avaient pour but de renforcer les relations roumano-yougoslaves à tous les niveaux et de préparer le resserrement des liens dans le cadre du Petit Accord.

Le journal londonien *Daily Telegraph* rapporte l'organisation militaire de la Petite Entente, information également reprise dans les pages du quotidien banatien *L'Ouest* du 5 octobre 1933, précisant la possibilité d'établir un état-major commun de cette alliance régionale et un État-major unique, un seul commandement, et les armées unifiées des trois États composants devaient être placées sous l'autorité d'un commandant suprême. Dans une telle situation, „la Petite Entente deviendra non seulement l'État militaire le plus puissant de l'Europe du Sud-Est et des Balkans, mais elle attirera facilement sur son orbite, grâce à sa puissance incontestable, la Hongrie et l'Autriche, ainsi que tous les pays des Balkans”. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 921, jeudi, 5 octobre 1933, p. 4)

Dans cette évaluation de la situation, au moins une erreur de jugement s'était glissée: en Hongrie, les milieux politiques avaient radicalisé leur discours, comptant de plus en plus sur la modification des frontières dans le sens d'annuler, partiellement ou totalement, les dispositions du Traité de Trianon, mais il y avait des personnalités publiques préoccupées par l'idée d'entretenir de bonnes relations avec les États voisins, de se rapprocher de la Petite Entente et d'éviter une dépendance totale à l'égard de l'Allemagne, avant tout; en Autriche, milieux pro-nazis et forces politiques intéressés par l'*Anschluss*⁶ pacifiquement, ils se sont accrus, encouragés par le renforcement de la position de l'Allemagne sur le plan international et la consolidation de l'autorité du chancelier Adolf Hitler sur le plan intérieur.

Ensuite, le journal londonien sur-mentionné a souligné que „emmener M. Beneș à Rome et M. Titulescu en Turquie, en Bulgarie et en Grèce, après la visite

⁶ Rejoindre le Troisième Reich.

– dans ces pays – du roi Alexandre de Yougoslavie, aura pour mission de renforcer les relations avec les États mentionnés ci-dessus en raison de leur proximité avec la plus grande puissance de l'Europe du Sud-Est, qui est aujourd'hui la Petite Entente Unifiée". (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 921, jeudi, 5 octobre 1933, p. 4)

Le souverain yougoslave et le ministre roumain des Affaires étrangères ont sans aucun doute joué un rôle important dans la formation de l'Entente balkanique. En outre, la visite du chef de la diplomatie tchécoslovaque à Rome était censée empêcher un rapprochement germano-italien, mission accomplie à l'époque, car l'Italie deviendrait garante de l'indépendance de l'Autriche, au moins jusqu'en 1935. Malheureusement, le révisionnisme bulgare empêcherait son entrée dans l'accord balkanique et déterminera un futur rapprochement avec l'Allemagne. Dans le même numéro de *L'Ouest* était présentée l'information, de la plus haute importance, contenue dans les pages d'un autre journal londonien, *l'Evening Standard*: „La visite du général Weygand à Prague est liée à l'unification des armées des États de la Petite Entente... La Petite Entente disposera d'une armée plus nombreuse que l'armée française, à savoir: la Roumanie, la Yougoslavie et la Tchécoslovaquie auront ensemble un effectif de 583 504 hommes, alors que la France n'en compte que 578 000. Les armées des trois États sont bien équipées, disposent d'une artillerie moderne et disposent de 1 887 avions". (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 921, jeudi, 5 octobre 1933, p. 4)

Puisque les informations fournies par la publication britannique réputée ne peuvent être mises en doute, nous en déduisons que la Petite Entente aurait pu être une force militaire redoutable, capable de s'opposer, au moins pour un temps, à la Wehrmacht, sans l'intervention de deux „défauts" majeurs: le rapprochement de la Yougoslavie avec l'Italie, à partir de 1936, et la dissolution de l'État tchécoslovaque, en 1938-1939, sous le regard impassible des démocraties occidentales⁷.

Le numéro du 6 octobre 1933 du journal *L'Ouest* présentait en détail la rencontre entre le roi Boris de Bulgarie et le roi Alexandre de Yougoslavie: „Le croiseur yougoslave <Dubrownik>, avec à son bord les souverains yougoslaves, apparut à l'horizon à 16 heures, étant accueilli – en mer – par un torpilleur bulgare, qui l'escorta jusqu'au port du palais d'Euxinograd. À son approche du port, le croiseur <Dubrownik> a tiré des salves régulières, auxquelles a répondu une batterie côtière bulgare. Le roi Boris partit ensuite sur l'étoile <Vera> à la rencontre du <Dubrownik>, à bord duquel il fut reçu par le roi Alexandre. Les deux souverains se serrèrent chaleureusement la main et s'embrassèrent. Les souverains se retirèrent alors un court instant dans le salon du navire, puis, accompagnés de la reine de Yougoslavie, ils montèrent à bord de l'étoile bulgare, tandis que le croiseur <Dubrownik> tirait plusieurs salves. À l'embarcadère d'Euxinograd, les souverains étaient attendus par la reine Jeanne (Ioana – *n.n.*), la princesse Eudoxie, le prince Cyrille, le commandant de la garnison, le préfet

⁷ Il s'agit de la France et de la Grande-Bretagne.

du comté et le maire de la villes... Après que le roi Alexandre eut passé en revue la compagnie de gardes, les souverains partirent, dans leurs voitures, vers le palais. Le thé y était servi, puis les souverains visitaient le parc du palais. Les souverains yougoslaves ont accepté l'invitation des souverains bulgares à **un dîner intime**, servi à 20 heures en présence des membres des deux suites... Le croiseur <Dubrownik> a levé l'ancre à 22 heures 45, partant pour Istanbul⁸. Le roi Alexandre, en uniforme d'amiral, portait la plaque de l'ordre bulgare «St. Alexandre». Le roi Boris, en uniforme de général d'infanterie, portait l'insigne de l'ordre yougoslave «Karagheorghevici». La rencontre entre les souverains avait un caractère intime, cordial et chaleureux". (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 922, vendredi, 6 octobre 1933, p. 4)

Il est souligné que le souverain yougoslave avait pris au sérieux son rôle de médiateur, essayant d'attirer la Bulgarie à ses côtés, pour qu'elle adhère à une nouvelle alliance, cette fois des États des Balkans, anti-révisionniste et pro-française. À cette époque, la démarche semblait encore réalisable, établissant un lien particulier entre les rois de Yougoslavie et de Bulgarie, même s'il existait des différences entre les deux pays, liées à certains territoires.

Dans le numéro du 10 octobre 1933, la rédaction de *L'Ouest* fait état du raccordement des réseaux téléphoniques le long du canal Bega, mesure prévue dans les conventions roumano-yougoslaves conclues en 1930 et considérée comme absolument nécessaire pour „pouvoir faire des communications directes entre les services respectifs de l'État et les syndicats roumain et yougoslave... afin de pouvoir exercer un bon contrôle de la navigation sur le canal Bega, ainsi que des mesures à prendre contre l'inondation des rivières endiguées sur les territoires des deux États". (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 925, mardi, 10 octobre 1933, p. 4)

Bien que de telles dispositions aient été incluses dans les textes de certaines conventions plus anciennes, elles se matérialiseront, pour la plupart, après le paraphe du Pacte d'Organisation de la Petite Entente (février 1933), étant également considéré comme une preuve du renforcement des relations bilatérales roumano-yougoslaves.

Pour la mise en œuvre de la mesure mentionnée précédemment, une commission mixte des deux États s'est réunie à Timișoara, qui a „fixé définitivement les modalités d'exécution des connexions". (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 925, mardi, 10 octobre 1933, p. 4)

Timișoara s'est avérée, une fois de plus, un point clé dans la consolidation des relations roumano-yougoslaves, tant au prisme de son potentiel économique, mais aussi de l'existence d'une communauté serbe soudée, jouissant de tous les droits.

Le journal français *Référence* a fait une série de commentaires sur les réunions de la Petite Entente à Sinaia, qui ont également été repris par le

⁸ En fait, Istanbul.

quotidien de Timișoara, *L'Ouest*, dans son numéro du 12 octobre 1933: „... S'il y a quelqu'un qui peut être la personne qui aurait inspiré cette action, c'est le roi Charles (Carol – *n.n.*)⁹ de Roumanie, dans le palais duquel a eu lieu la réunion de Sinaia... Le rêve du roi Charles était sans cesse de libérer son pays de la domination des Grandes Puissances... son intention est faire de la Roumanie le centre d'une confédération balkanique indépendante; une telle confédération rassemblerait 73 millions de personnes et disposerait d'énormes ressources économiques... Le roi Charles est doté d'un esprit de prévoyance et de ténacité dans la poursuite d'un objectif précis, et ces qualités s'accompagnent d'un profond instinct politique”. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 927, jeudi, 12 octobre 1933, p. 4)

Si une telle idée appartenait au souverain roumain de l'époque, elle avait, au moins à ce moment-là, de réelles chances de succès, pour plusieurs raisons: la Bulgarie n'était pas encore entraînée dans la sphère d'influence allemande; l'Italie n'avait pas approché l'Allemagne; la France et la Grande-Bretagne étaient suffisamment fortes pour bloquer l'expansionnisme allemand.

Dans la soirée du 27 octobre 1933, à 21 heures, le chef de la diplomatie roumaine, Nicolae Titulescu, arrive à Belgrade avec son entourage, accompagné du ministre roumain à Belgrade (Alexandru Gurănescu) et de l'attaché de presse dans la capitale yougoslave (Raoul Anastasiu), qui l'avait accueilli à Niș. À son arrivée, Titulescu a été accueilli notamment par Jeftici (ministre des Affaires étrangères) et Iurisici (adjoint au sein du même ministère), sur le quai de la gare se trouvaient tout le personnel de la Légation de Roumanie, de nombreux journalistes et un public impressionnant. Les ministres des Affaires étrangères roumain (Titulescu) et yougoslave (Jeftici) ont participé au *dîner intime* organisé au siège de la Légation de Roumanie à Belgrade. Après le petit déjeuner offert par Jeftici, en l'honneur de Titulescu, le 28 octobre 1933, le chef de la diplomatie roumaine devait être reçu par le souverain yougoslave Alexandru Ier. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 939, samedi, 28 octobre 1933, p. 1)

La visite de Nicolae Titulescu à Belgrade faisait sans aucun doute partie d'une série de tournées diplomatiques entreprises dans les capitales des pays des Balkans, en vue d'établir une nouvelle alliance régionale visant à préserver la paix et la stabilité dans la région, en partant du principe de l'intangibilité de frontières établies à la fin de la Première Guerre Mondiale. En analysant brièvement ce qui a été rapporté dans les pages de *L'Ouest*, nous pouvons constater la popularité dont jouit l'illustre diplomate roumain dans la capitale yougoslave.

Dans le même numéro du quotidien banatien, il a été annoncé que le train spécial mis à disposition par l'État yougoslave, dans lequel se trouvait Nicolae Titulescu, s'arrêterait à la gare de Timișoara à 21 heures 30 minutes. Sur le quai de la gare, le ministre roumain des Affaires étrangères devait être accueilli par les autorités locales, conduites par le préfet du département de Timiș-Toronta, Dr. Coriolan Băran. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 939, samedi, 28 octobre 1933, p. 1)

⁹ Fait référence au roi Charles II (juin 1930-septembre 1940).

Il est facile de constater que Nicolae Titulescu était également très apprécié dans le pays, notamment dans le Banat, probablement aussi à travers le prisme des conventions scolaires et ecclésiastiques conclues entre la Roumanie et la Yougoslavie, qui apportèrent une amélioration visible au sort de la minorité roumaine du Banat yougoslave, tout d'abord; le sort des Roumains du Timoc n'est pas encore discuté.

À Timișoara, N. Titulescu fit une série de déclarations au journal local *L'Ouest*, reproduites fragmentairement dans le numéro du 29 octobre 1933. La priorité, pour le chef de la diplomatie roumaine, était ***l'organisation de la paix dans les Balkans***: „J'ai été pendant longtemps en négociations avec mon ami Tewfik Rushdy Bey pour la conclusion d'un traité d'amitié entre la Roumanie et la Turquie... immédiatement après avoir reçu cette invitation, M. Mușanoff, ministre des Affaires étrangères de Bulgarie, a eu la gentillesse de m'inviter à Sofia et M. Tsaldaris à Athènes... J'ai accepté ces invitations, mais j'ai considéré qu'il était de mon devoir de commencer mon voyage par Varsovie, où j'avais été invité par M. Le ministre Beck, et ainsi avoir l'occasion de prendre contact avec un pays allié et ami, dont la fructueuse collaboration ces derniers temps nous a permis de resserrer encore davantage nos liens anciens... J'ai rempli un agréable devoir en m'arrêtant à Belgrade, pour mettre au courant mon collègue yougoslave des différentes conversations que nous avons eues... partout, j'ai trouvé un désir sincère de paix... il y a de vrais éléments d'une organisation sérieuse de la paix dans les Balkans, que, en ce qui me concerne, j'aimerais voir aussi large que possible”. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 940, dimanche, 29 octobre 1933, p. 1)

Malgré le conflit territorial polono-tchécoslovaque, qui a empêché la Pologne d'adhérer à la Petite Entente, la Roumanie a maintenu des relations privilégiées avec les deux États, considérés comme de véritables représentants de la politique pro-française et pro-britannique au centre et à l'est du „vieux continent”. De même, la Yougoslavie représentait, au fin du 1933, un „maillon” essentiel dans la mise en place d'une large alliance balkanique, qui inclurait également deux États au discours révisionniste et revanchard, la Bulgarie et l'Albanie. Les inclure dans une telle alliance, créée sur des principes similaires à ceux selon lesquels fonctionnait la Petite Entente, aurait modéré un tel discours et aurait assuré, pendant une bonne partie du temps, la paix dans la péninsule, considérée, jusqu'à récemment, comme „la poudrière de l'Europe”. Une attention particulière doit être accordée aux relations amicales entre la Roumanie et la Turquie, les deux États étant directement intéressés au maintien de la paix dans cette zone sensible du continent.

Nicolae Titulescu a partagé avec les journalistes de *l'Ouest ses impressions du voyage*: „... La Roumanie jouit d'une profonde sympathie dans les Balkans; il est de notre devoir d'œuvrer à leur préservation et à leur développement”. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 940, dimanche, 29 octobre 1933, p. 1)

Même si elles étaient un peu exagérées, les déclarations de Titulescu à cet égard offraient un espoir à ceux qui croyaient encore en une paix longue, assurée

par le fonctionnement, selon des paramètres optimaux, de certaines alliances régionales capables de s'opposer avec succès au révisionnisme et au revanchisme allemand, même en établissant relations amicales avec l'Italie de Mussolini.

Le chef de la diplomatie roumaine a également évoqué, dans l'interview accordée au quotidien banatien susmentionné, *la réconciliation de l'action du Petit Accord avec l'action pour l'Entente Balkanique*: „... les deux actions, loin de se contredire, se complètent... l'organisation d'une paix durable dans les Balkans intéresse, au plus haut degré, la Petite Entente... deux des membres de la Petite Entente sont des États qui, en raison de leur situation géographique, ont des intérêts dans les Balkans... plus la paix est assurée dans les Balkans, plus elle se renforce en Europe Centrale... la mission de la Roumanie et de la Yougoslavie pour organiser la paix dans les Balkans juxtapose le travail de la Petite Entente de la manière la plus harmonieuse”. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 940, dimanche, 29 octobre 1933, p. 4)

En effet, Take Ionescu, l'initiateur de la Petite Entente, souhaitait la „recolation” de deux États supplémentaires dans cette alliance zonale, la Pologne et la Grèce, le premier situé au centre et à l'est de l'Europe, et le second dans la Péninsule Balkanique, mais le différend territorial avec un État voisin¹⁰ et l'attitude discriminatoire envers les minorités nationales¹¹ avaient fait échouer ce projet ambitieux et bien calculé. Si une formule à cinq États pour composer la Petite Entente avait réussi, une forte barrière contre le révisionnisme et le revanchisme de certains États capitalistes du centre de l'Europe aurait été créée, mais aussi un „cordon sanitaire” contre l'expansion de l'Union Soviétique, à la fois dans le cadre de l'expansion territoriale et de la doctrine communiste. Les efforts pour établir une alliance balkanique à caractère large, soutenus en particulier par la France, furent intenses et se heurtèrent à de nombreux obstacles. Au début de 1934, il devint clair, pour l'opinion publique roumaine, et pas seulement, le refus de la Bulgarie et de l'Albanie d'adhérer à cette alliance, sous divers prétextes. En octobre 1933, l'espoir d'attirer la Bulgarie restait cependant, du moins suite aux démarches entreprises au plus haut niveau, celui des chefs d'État.

Entre-temps, des efforts étaient déployés pour réguler les relations économiques entre la Roumanie et un autre État voisin et allié, la Tchécoslovaquie. Ainsi, le 25 octobre 1933, les bases de *l'accord commercial* entre les deux pays furent discutées. À cette occasion, les règles de la nouvelle convention commerciale et les quotas d'importation proposés par les deux parties ont été établis. Malheureusement, la question du blé est restée en suspens, mais Radu Irimescu, désigné comme commissaire du gouvernement roumain pour la valorisation des céréales, a annoncé qu'il contacterait les délégués tchécoslovaques dans les prochains jours et réglerait la question des exportations de blé vers la Tchécoslovaquie. (*L'Ouest*, Timișoara, an IV, n° 939, samedi, 28 octobre 1933, p. 1)

¹⁰ Dans le cas de la Pologne.

¹¹ Dans le cas de la Grèce.

Même s'ils étaient liés, par divers traités, à certains États au profil majoritairement agraire, les États à forte industrie, parmi lesquels se trouvait sans doute la Tchécoslovaquie, tentèrent de limiter „l'inondation” de leur marché intérieur avec des céréales ou des animaux venus des États agraires d'Europe, comme la Roumanie, la Yougoslavie ou la Pologne, ou encore d'États présentant un excédent similaire, situés cependant sur d'autres continents du monde, imposant des limites d'importation pour certains assortiments de produits, appelées quotas. Ils pourraient toutefois être négociés avec les États concernés et pourraient subir certaines modifications, en fonction de l'évolution du marché intérieur.

Le mois d'octobre est donc arrivé „emballé” avec de bonnes et de mauvaises nouvelles, tant pour l'Europe que pour le monde entier. Les mouvements révisionnistes et revanchards européens s'étaient „réactivés” sur simple pression d'un „bouton” du nouveau chancelier allemand, Adolf Hitler, ayant désormais en sa personne un fervent partisan. L'Italie essayait de se „poser” en „arbitre” de certaines situations conflictuelles et d'être acceptée, en tant que membre égal en droits, à la „table” des démocraties occidentales (France et Grande-Bretagne).

Les États-Unis attendaient toujours, n'ayant pas décidé de s'impliquer dans le „business” européen, mais cherchant des solutions optimales pour sortir le pays de l'impasse créée par la crise économique mondiale.

La Petite Entente, le „bras” de la France en Europe Centrale et Orientale, a tenté de créer une „extension” dans la Péninsule Balkanique, en plaçant pour la création d'une nouvelle alliance qui inclurait tous les États de la région. Une opération assidue de „courtisation” de la Bulgarie avait commencé, afin d'éviter une nouvelle explosion de tensions dans la région.

De même, la Petite Entente s'est renforcée à plusieurs niveaux, notamment militaire, devenant une force redoutable sur la scène internationale.

Tout cela se reflétait, avec beaucoup d'objectivité et de professionnalisme, dans les pages du quotidien banatien *L'Ouest*, dans les numéros publiés en octobre 1933.

Le spectre d'un nouveau conflit aux dimensions planétaires était encore assez loin, du moins c'est ce qu'il semblait à première vue.

Références

- Bogdan, 1999: Vasile Bogdan, *Un destin trouble: Sever Bocu*. Timișoara: Maison d'édition Augusta.
- Bulz, 2003: Ileana Bulz, *Histoire de l'Europe aux XIX-XX siècles*. Bucarest: Maison d'édition de l'Académie Technique Militaire.

- Carpentier/Lebrun (coord.), 2006: Jean Carpentier, François Lebrun (coord.), *L'histoire de l'Europe*, trad.: Sándor Skultéty, Mariana Băluță-Skultéty. Bucarest: Maison d'édition Humanitas.
- Marica, 2014: Iulian Marica, *L'Allemagne et sa contribution à l'histoire de l'Europe*. Pitești: Maison d'édition éducative Delta Cart.
- Munteanu, 1999: Ioan Munteanu, *Sever Bocu: 1874-1951*. Timișoara: Maison d'édition Mirton.
- Schulze, 2003: Hagen Schulze, *État et nation dans l'histoire européenne*, trad.: Hans Neumann. Jassy: Maison d'édition Polirom.
- Szabo, 2016: Lucian-Vasile Szabo, *Sever Bocu: stratégies publicitaires et géopolitiques*. Timișoara: Maison d'édition de l'Université de l'Ouest.
- L'Ouest*, Timișoara, 1933.

Eusebiu I. Narai

ASPECTS OF THE ACTIVITY OF THE LITTLE UNDERSTANDING IN THE LAST QUARTER OF 1933, REFLECTED IN THE PAGES OF THE BANATIAN DAILY *THE WEST*. CASE STUDY: OCTOBER 1933

Summary

I chose this topic for several *reasons*: the extremely complicated international context, determined by the strengthening of the positions of National Socialist Germany; the implications of the economic crisis in relations between states; the role of France in establishing new regional alliances and in consolidating existing ones.

In October 1933, *The West* captured the interventions of Yugoslavia and Romania, two of the members of the Little Entente, to attract Bulgaria into a new alliance, this time Balkan, to strengthen the military component of the Little Entente, to connect the telephone networks along the Bega canal, the efforts to establish an independent Balkan confederation (possibly under the auspices of Romania), the maintenance of privileged relations between Romania and Poland, the signing of the Romanian-Czechoslovak trade agreement, etc.

Keywords: Little Understanding, revisionism, telephone networks, commercial conventions, Balkan federation, <West>, Sever Bocu

НЕКОЛИКО РЕЧИ О УЏБЕНИКУ *СРПСКОХРВАТСКИ:* *ПОЧЕТНИ ТЕЧАЈ* АМЕРИЧКОГ ЗАВОДА ЗА ИНОСТРАНУ СЛУЖБУ

У раду се анализира уџбеник за учење српског као страног језика америчког Завода за инострану службу, са циљем стварања шире и јасније слике о уџбеничким јединицама које су коришћене у реализацији наставе српског као страног језика средином двадесетог века. Коришћене су дескриптивна метода и метода теоријске анализе са техником анализе садржаја. Грађу за истраживање чинила су два тома уџбеника *Српскохрватски: почетни течај* – први из 1965, односно други из 1968. године. Резултати спроведеног истраживања су нам показали да је реч о уџбенику који је коришћен са циљем припреме припадника америчке дипломатије и тајних служби за обављање дипломатских и војнообавештајних активности на српском говорном подручју. У питању је један од првих уџбеника заснован на контрастирању српског и енглеског језика. Уџбеник се одликује садржајношћу и врло једноставним дидактичко-методичким обликовањем. Садржаји педесет лекција представљени су на организован, систематичан и поступан начин, омогућавајући савладавање српског језика према постулатима граматичко-преводне, аудио-лингвалне и директне методе. Узев у начелу, анализирани уџбеник је представљао полифункционално наставно средство које је коришћено више деценија.

Кључне речи: српск(охрватск)и као страни језик, *Српскохрватски: почетни течај*, Завод за инострану службу, дипломатска активност

Увод

У настави страних језика уџбеници се појављују као основна наставна средства која омогућавају стицање квалитетних знања и развој репродуктивних и продуктивних језичких вештина. Ксенија Кончаревић (2007: 73) сматра да је „проблематика конструисања и експертизе уџбеника једно од научно и практично најрелеватнијих подручја методике наставе страних језика”, због чега методичари широм света посебну пажњу усмеравају ка евалуацији уџбеника и провери њихове функционалности у наставној пракси. У методичкој литератури постоје опречна мишљења о стварној функционалности уџбеника и обично се крећу између оних који сматрају да уџбе-

ник обезбеђује коизинстентност и континуум у учењу (Олврајт, 1981; Онил, 1982; Литлџон, 1998) и оних који сматрају да уџбеник уме да буде вештачко наставно средство за изучавање непотребних језичких елемената (Хачинсон, Торес, 1994; Томлисон, 1998). Но, без обзира на опречна мишљења, од уџбеника се у настави страног језика очекује да ученику омогући усвајање знања о ученом језику уз одговарајуће одржавање нивоа мотивације и подстицања активности, креативности, стваралачког и критичког мишљења ученика (и наставника). Све функције уџбеника су, дакле, усмерене ка развоју комуникативне компетенције ученика, под којом се подразумева „скуп стечених граматичких знања и усвојених језичких вештина функционално употребљивих у одређеном друштвеном контексту, тј. комуникативној ситуацији” (Јањић, 2016: 236). Захваљујући правилном дидактичко-методичком обликовању, уџбеник обезбеђује учење страног језика на разноврсним, аутентичним и прагматичним садржајима којима се импровизују и вербализују реалне животне ситуације.

Питању функционалности и квалитета уџбеника у настави српског као страног језика пажњу је посветио већи број домаћих лингвиста, србиста и методичара наставе – Бугарски, 1984; Димитријевић, 1984; Ђерић, 1984; Гачић, 1986; Дабић, 1986; Игњатић, 1986; Маројевић, 1986; Михаиловић, 1986; Ломпар, 1995; Бјелаковић, 2007; Брборић, 2014; Оташевић, 2014; Ћорђевић, 2018; Новаковић, 2022, 2024. Сви су они у радовима сагласни да је на пољу унапређења наставних материјала током XX и XXI века, упркос специфичним друштвено-историјским и политичким догађањима, реализовано више функционалних активности и пројеката. Александар Новаковић (2022: 80) бележи да се период од 1960. до 1985. године може сматрати најплоднијим добом у погледу припреме и објављивања уџбеника (и приручника) за ову врсту наставе. Наиме, публикувано је преко сто библиографских јединица међу којима се налазе култни уџбеници за учење српског као страног језика – уџбеници Института за стране језике и Међународног славистичког центра.² Ове уџбенике користило је десетине хиљада странаца који су током деценија учили наш језик. Примера ради, Весна Ломпар (1995: 181) и Вељко Брборић (2014: 603), анализирајући један од најпознатијих уџбеника за учење српског као страног језика, износе запажање да је уџбеник професора Боже Ћорића *Српски језик за странце* „незаобилазан када је у питању почетни или средњи течај српско(хрватско)г језика као страног, односно да је реч о књизи с најдужим трајањем, за коју је тешко замислити да ће добити конкуренцију”. И остали уџбеници за учење српског као страног језика представљају врло корисна наставна средства за постизање примарног циља. Александар Новаковић (2022: 147) сматра да је већина актуелних уџбеника у настави српског као страног језика „на корак до полифункционалности”,

² „Не може се рећи да до сада ништа није урађено. Напротив. Има много тога – и доброг, и одличног – али много чега нема” (Оташевић, 2014: 25).

закључујући да им је потребно врло мало прилагођавања дидактичко-методичког обликовања како би били у стању да задовоље апсолутно све потребе ове (по свему) специфичне врсте наставе.

Методологија истраживања

Предмет и циљ истраживања

Научна истраживања нам показују да су странци српски језик изучавали у различитим периодима његовог постојања. Примера ради, професор Павле Ивић (1998: 65) сматра да се врхунац учења српског (као страног) језика догодио након пада Деспотовине, када је „постао један од дипломатских језика у југоисточној Европи”. Везујући своја истраживања за наведени период, Мирјана Маринковић (2010: 282) упознаје стручну јавност са једним од првих уџбеника за учење српског језика. Реч је о четворојезичном приручнику за учење страних језика – арапског, персијског, грчког и српског, који је пронађен у библиотеци цамије Сулејманија у Истанбулу и који су користили највиши представници Османског царства – султани, обласни заповедници, војници – у дипломатској преписци. Дакле, наш језик је коришћен у административне и војне сврхе, због чега су креирани и објављивани посебни уџбеници. У вези са тим, Александар Новаковић (2024) указује на постојање специјализованог уџбеничког комплета под називом *Уџбеник за српскохрватски америчке Војне школе језика*, написаног, објављеног и коришћеног средином шездесетих година двадесетог века у склопу припреме регрута за реализацију војнополитичких активности на српском говорном подручју. Радећи на сопственом стручном усавршавању у области методике наставе српског као страног језика, аутор овога рада је дошао у посед још једног уџбеника који је коришћен у (готово) идентичне сврхе. Реч је о уџбенику *Српскохрватски: почетни мечај*³ (1965) америчког Завода за инострану службу (енг. *Foreign Service Institute*). С обзиром на чињеницу да је до дана данашњег уџбеник остао непознат стручној јавности, у овом раду ћемо настојати да га детаљно анализирамо са циљем стварања шире слике о његовом месту и улози у реализацији наставе српског као страног језика након Другог светског рата.

Задаци истраживања

У складу са одређеним предметом и дефинисаним циљем истраживања издвојили смо следеће истраживачке задатке:

1. Утврдити место и значај уџбеника у настави српског као страног језика након Другог светског рата.

³ Изворни назив уџбеника гласи *Serbo-Croatian: Basic Course (Washington: Foreign Service Institute)*.

2. Анализирати садржај и дидактичко-методичко обликовање уџбеника и пратећих јединица.

Методе, технике, инструменти и узорак истраживања

У складу са дефинисаним предметом, циљем и постављеним задацима истраживања користили смо методу теоријске анализе са техником анализе садржаја. Грађу за истраживање чинила су два тома уџбеника *Српскохрватски: почетни течај* америчког Завода за инострану службу, при чему је први том објављен 1965, а други 1968. године. Истраживање је спроведено током маја 2024. године.

Анализа резултата истраживања

Завод за инострану службу представља организациону јединицу америчке владе усмерену ка обезбеђивању висококвалитетних, иновативних обука и ресурса у процесу развоја стручњака за обављање спољних послова у склопу унапређивања спољне политике Сједињених Америчких Држава. Основан је 1946. године (Мансфилд, 1972: 1),⁴ са циљем обуке чланова дипломатске заједнице у обављању задатака у америчким амбасадама, конзулатима и другим представништвима у иностранству. Његов саставни део чини и Школа за језичке студије, у којој припадници америчке владе усавршавају своја знања страних језика и историјских, политичких, културних и економских аспекта живота одређене земље и региона (Гранара, 1988: 141). Осим припадницима америчке дипломатије, Завод пружа услуге оспособљавања запослених свим америчким агенцијама које имају контакте са иностранством. Полазници течајева су искључиво одрасле особе које ће користити учени страни језик при обављању својих послова у државној служби у иностранству (Џексон, Каплан, 2001: 71). Као основни циљеви Завода наводе се: 1. упознавање нових службеника са општим уводом и оријентацијом Завода; 2. подучавање нових официра језику и култури земље у којој ће обављати задатке; 3. припремање официра за обављање одговарајуће дужности; 4. проширивање свести официра о земљи у којој ће служити; 5. продубљивање разумевања питања националне безбедности и формирање политике за изабране службенике и 6. пружање прилике официрима за даље професионално усавршавање (Мансфилд, 1972: 2). Завод је током свог вишегодишњег постојања организовао на хиљаде течајева страних језика, а према информацијама на званичном веб-сајту, српск(охрватск)и језик налази се у трећој категорији означеној као „тешки језици”, за чије савладавање

⁴ Мансфилд (1972: 1) наводи да је у Сједињеним Америчким Државама институционална обука у спољним пословима започела давне 1826. године селективним обукама турског и арапског језика.

је потребно око четрдесет и четири недеље (или хиљаду и сто часова).⁵ Уџбеник *Српскохрватски: почетни течај* објављен је у два тома – први том 1965, а други 1968. године. У предговору овог уџбеника Хауард Соленбергер, један од првих директора Завода, упознаје полазнике течаја са историјским чињеницама у вези са српским језиком, наглашавајући да је, иако се користе два назива (српски и хрватски), реч о једном језику. Уџбеник је писан источном варијантом српско(хрватско)г језика, при чему у уџбенику има довољно материјала да се полазник курса упозна са обема варијантама.⁶ Аутори уџбеника су Чарлтон Хоџ⁷ и Јанко Јанковић, а помоћ у припреми дијалога им је пружила Елеонора Ивановић. Према речима аутора, уџбеник је настајао четири године током којих је пролазио константне евалуације и ревидирања: „Када би овај уџбеник био поново писан, он би несумњиво изгледао сасвим другачије”. Намењен је учењу српско(хрватско)г језика на самим часовима уз помоћ изворног говорника / инструктора / предавача⁸ ради стицања компетенција за ограничено, али активно коришћење језика. Уз уџбеник је несумњиво долазила и аудио-касета: „Ако неко слуша снимке, видеће да они прате штампани материјал прилично уверљиво. Међутим, говорници који су направили снимке не би увек рекли ове ствари на потпуно исти начин” (стр. 5). Писан је контрастивно уз константно истицање сличности и разлика између српско(хрватско)г и енглеског језика.

Уџбеник *Српскохрватски: почетни течај* представља врло садржајно наставно средство које садржи мноштво материјала који се може користити за учење српско(хрватско)г језика. Уџбеник има укупно 1304 странице. Садржи педесет лекција/јединица, при чему се у првом и другом тому обрађује укупно по двадесет и пет лекција. Лекције омогућавају савладавање српско(хрватско)г језика према граматичко-преводној, директној и аудио-лингвалној методи. Све лекције у уџбенику имају троделну (или четвороделну) структуру. Састоје се из насловљеног дијалога (енг. *Basic Sentences*), спорадичних напомена о култури (енг. *Cultural Note*), граматичких објашњења (енг. *Grammatical Notes*) и већег броја граматичких и конверзационих вежби (енг. *Grammatical Drills*). Дијалози у уџбенику уводе постепено

⁵ За више информација видети: <https://www.state.gov/foreign-language-training/>.

⁶ Латинички текстови писани су јекавском варијантом српско(хрватско)г језика.

⁷ Џексон и Каплан (2001: 71) наводе да се име и дело Чарлтона Хоџа (и његових колега Хенрија Лија Смита, Чарсла Фергусона и Алберга Валдмана) везује за прве дане функционисања Завода за инострану службу.

⁸ На самом почетку уџбеника налази се листа најчешћих израза који се користе у учионици (са њиховим преводним еквивалентима): *Поновите за мноштво, Сви заједно!, Појединачно!, Још једанпут!, Продужите / Наставите / Даље!, Почните, Ваш је ред, господине Н., Довољно, хвала!, Чекајте мало!, Где смо стали?, Одмор / Прекид!, Страна двадесет прва, друга, осма..., Окрените страну двадесет осму!, Да пређемо на страну..., Преведите!, Имам једно питање!, Шта значи реч ђак?* и сл.

граматику и речник, омогућавајући стицање основних знања о структурираном разговору. У читавом уџбенику приказани су у форми разговора између особе А и особе Б, при чему се уочава поступност у представљању реплика (в. фотографију 1). Иако се у уџбенику латиничко писмо користи као доминантно, приликом представљања дијалога употребљава се и ћирилично писмо. Све реплике у дијалозима су преведене на енглески језик, а коришћене речи акцентоване.

	A	
	^{`</sup>	<sup>`}
where is	gdje je	где је
	^{`</sup>	<sup>`}
embassy	ambasada	амбасада
	3 ˘ 2 2 ˘ 1#	3 ˘ 2 2 ˘ 1#
Where is the embassy?	Gdje je ambasada?	Где је амбасада?

Фотографија 1. Пример представљања реплике у анализираном уџбенику

У дијалозима се обрађују теме из свакодневног живота. Сваки од њих носи једноставан наслов на основу кога се може закључити његова садржина: *Поздрављање, Место и правац, Хотел, Пријатељи, Излазак, У ресторану, Тражење обавештења, Упознавање, Тражење некога, Где станујете, Одакле сте?, О породици 1, Излазак, О породици 2, Град и околина, Путовање возом, У Београду, Пут у Скопље, Састанак са пријатељем, Знаменитости града, Викенд, Пут у Београд, Код пријатеља, Пијаца, У гаражи (први том); Стамбене прилике, У робној кући, О културном животу, На вечери, О школама, Облачење, Становништво Југославије, Путовање зими, Како је створена Југославија, Пут у Скопље 2, Како је створена Југославија 2, Разговор са једним сељаком на њиви, Како је створена Југославија 3, На корзу, Како је створена Југославија 4, Фудбалска утакмица, Географија Југославије, Велесајам, Географија Југославије 2, Код лекара, Географија Југославије 3, У одељењу за визе, Реформација, Привреда и Препород XIX века (други том). Структура дијалога се, са савладавањем лекција, усложњава уз поштовање принципа систематичности и поступности. Зато су у одређеном броју лекција уз дијалоге представљени и сложенији текстови за читање (у виду Јованових писама или краћих есеја) (енг. *Reading Selection*): *Пут у Београд* (XXII лекција), *Пијаца* (XXIV лекција); *О културном животу* (XXVIII лекција), *О школама* (XXX лекција), *Становништво Југославије* (XXXII лекција), *Како је створена Југославија* (XXXIV, XXXVI, XXXVIII и XL лекција), *Географија Југославије* (XLII, XLIV и XLVI лекција), *Реформација* (XLVIII лекција) и *Препород XIX века* (L лекција). Неретко се након самих дијалога полазници течајева упознају са информацијама које су ау-*

тори удбеника сматрали важним за успостављање несметане комуникације са српским домицилним становништвом: називима етника (VIII лекција); садржајем наставног програма у гимназији (XXX лекција), бројем становника у појединим републикама, етничком структуром становништва (XXXII лекција), речником за именовање временских прилика (XXXIII лекција), библиографијом најзначајнијих извора о постанку Југославије (XL лекција), странама света (XLIV лекција), деловима тела и речником за именовање болести (XLV лекција) и речником за именовање конзуларних послова (XLVII лекција). У одређеном броју лекција су након дијалога (а пре граматичких објашњења) предочене важне напомене о култури и животу на српском говорном подручју. У њима су објашњене најважније културолошке разлике између српског и америчког друштва: употреба речи *муж/жена, господин/госпођа, супруг/супруга* (IV лекција), именовање *забаве* коришћењем речи *село, посело, чај, чајанка, пријем, приредба, коктел-партија, бифе и жур* (XXIII лекција), односно именовање елемената спортске игре зване *фудбал* (XLI лекција). Остали елементи материјалне и нематеријалне културне баштине српског народа објашњени су кроз дијалоге и текстове за читање. Полазници течајева упознају се у лекцијама са: (главним и већим) градовима југословенских држава, знаменитим местима у бившој Југославији (Дубровником, Далмацијом, Сплитом, Топчидером, Кнез-Михаиловом улицом, Калемегданом, Фрушком гором, Сремским Карловцима, Врњачком Бањом, Нишком бањом), уобичајеним начином живота (изласком у град, биоскоп, ресторан, цркву), историјским и економским приликама, образовним системом, природним богатствима (речним и планинским системима), значајем ћирилице.

Стефа
I
енглес
Објаш
на ист
ка. Др
енглес
и обја
конкр
реба, и
истиц

NOTES

Вуком

Note 2.1 Noun: Genders

Da li je hotel na levo? Da, jeste. On je blizu.
Da li je stanica blizu? Ne, ona nije blizu.
Da li je kolodvor blizu? Ne, on nije blizu.
Ovde je pozorište. Ono nije daleko.
To je restoran.

ћењем
алога.
зље се
г јези-
лент у
опису
мене у
и пот-
фичко

Serbo-Croatian nouns fall into three classes according to gender: masculine, feminine and neuter. Masculine nouns are replaceable by masculine pronouns (as /*on*/ 'he [or other masculine referent]' above) feminine (as /*ona*/ 'she [or other feminine referent]' and neuter by neuter (as /*ono*/ 'it [or other neuter referent]'). Note that /*on*/ refers back to /*hotel*/ and /*kolodvor*/, /*ona*/ to /*stanica*/, and /*ono*/ to /*pozorište*/ (or /*kazalište*/). The answer uses /*ona*/ when /*stanica*/ 'station' is used, but /*on*/ when /*kolodvor*/ 'station' is used. Some nouns which have occurred so far and their categories are:

<u>Masculine</u>	<u>Feminine</u>	<u>Neuter</u>
<i>dan</i>	<i>noć</i>	<i>jutro</i>
<i>gospodin</i>	<i>gospođa</i>	<i>pozorište</i>

Фотографија 2. Граматичка објашњења у анализираном уџбенику

Обрађене су следеће граматичке јединице: гласови српског језика, ћирилично/латиничко писмо, самогласници, акценат и интонација (I лекција), род, глаголи *јесам* и *нисам*, речи за постављање питања (II лекција), придеви – номинатив једнине (III лекција), личне заменице, одрични облик глагола (IV лекција), презент глагола, однос придева и прилога (V лекција), акузатив једнине именица и придева, глаголи *желети* и *воleti*, инфинитив глагола (VI лекција), номинатив и акузатив множине именица и придева, слагање придева са именицама, облици једнине и множине речи *вече* и *вечер*, одричан облик глагола у презенту (VII лекција), презент глагола *бити*, номинатив и акузатив личних заменица (VIII лекција), датив једнине и множине именица, одрични облик глагола (XIX лекција), датив придева и заменица, изрази *је л' те* и *зар не* (X лекција), генитив именица и придева, заменица *оно* (XI лекција), акузатив именица мушког рода, акузатив и генитив заменица, падежи и ред речи у реченицама, енклитике (XII лекција), основни бројеви, остале речи за изражавање бројности, глаголи *имати*, *хтети*, *моћи* (XIII лекција), именице *дете*, *брат*, *господин*, *кћи*, збирне именице и бројни придеви (XIV лекција), инструментал именица и заменица, предлог *с/са* (XV лекција), вокатив, преглед именица и придева, преглед заменица и поименичених придева (XVI лекција), прошло време, преглед глагола и њихова подела (XVII лекција), перфекат (XVIII лекција), футур I (XIX лекција), распоред енклитика у реченици, глагол *хтети*, везничка реч *што* (XX лекција), глаголски вид, глагол *имати* (XXI лекција), императив, акценатски обрасци (XXII лекција), глаголи *имати*, *бити*, *требати*, именица *гост*, плусквам-перфекат (XXIII лекција), рефлексивни глаголи (XXIV лекција), партицип пасива, гласовне алтернације са *j* (XXV лекција); поређење придева и прилога, изузеци од правила (XXVI лекција), заменица *нека*, образовање придева и прилога (XXVII лекција), глагол *бих/би*, образовање придева (са проширењем -ск-, -(а)н-, -њ-и), антоними придева (XXVIII лекција), редни бројеви, генитив и акузатив са значењем времена (XXIX лекција), глаголски прилог прошли (XXX лекција), глаголске именице (XXXI лекција), глаголски прилог садашњи, именице са завршетком на -ин, -ац (XXXII лекција), везничка реч *ако* (XXXIII лекција), употреба прилога *кад* (XXXIV лекција), везник *да*, условне реченице (XXXV лекција), аорист и имперфекат (XXXVI лекција), суфикс -в, -вши (XXXVII лекција), префикси (XXXVIII и XXXIX лекција), глаголи са више префикса (XL лекција), предлози (са једним или два падежа) (XLI лекција), образовање нових речи (XLII лекција), гласовне промене и преглед облика глагола (XLIII лекција), основе именица и глагола (XLIV лекција), суфикси и образовање речи (XLV лекција), префикси и суфикси у образовању нових придева (XLVI лекција), образовање придева и глагола (XLVII лекција), преглед глаголских облика (XLVIII лекција), сла-

гање именица и глагола (XLVIX лекција) и ред речи у реченици (L лекција). Веома је важно напоменути да се у свакој од педесет лекција на самом крају граматичког прегледа уведе нови глаголи са јасно назначеним најфреквентнијим облицима.

Граматичка вежбања су у уџбенику представљена у виду већег броја реченица (разврстаних по одељцима) које би наставник и ученици требало да понове (енг. *Grammatical Drill*),⁹ памтећи на тај начин говорне обрасце. Представљају основну одлику аудио-лингвалне методе у учењу страних језика. У сваком одељку дат је јасан и недвосмислен задатак за наставника и ученике. У њима се од ученика се посебно очекује да преслушане обрасце употребе у конкретnoj говорној ситуацији користећи научене (и очекиване) реплике „без дискутовања/размишљања зашто се нешто баш тако каже на српско(хрватско)м језику” (в. фотографију 3): „Имитација треба да буде она чији је језик стандардан, али не и књишки. [...] Било да неко ради са изворним говорником или са снимком, свака српскохрватска реч, фраза или реченица морају се понављати гласно, јасно, имитирајући изговор што је уверљивије могуће” (стр. 5). Анализа свих радних налога, задатака и вежбања нам је показала да су у уџбенику заступљене вежбе одговора, замене и трансформације. Повремено се у уџбенику појављују и питања отвореног типа у вези са текстовима за читање, којим се проверава колико су ученици разумели њихову садржину.

3.1.2 Multiple substitution drill with negative transform.

The following drill gives two substitutions for the same sentence. On initial drilling these substitutions are to be made one at a time. Below the drill outline the complete substitutions which may be made are given. This will illustrate the order in which substitutions may be made in future drills.

Two other drills are added. These are to be drilled in the same way.

3.1.2 Multiple

	1	2	
<u>Tomin</u> hotel je <u>veliki</u> .	Zorin	mali	neudoban
1 2	Jovanov	rdav /loš	lep /lijep
<u>Tomin</u> hotel nije <u>veliki</u> .	njegov	dobar	čist
1 2	njihov	jeftin	prljav
	Ivanov	skup	
	Tomov	udoban	

Фотографија 3. Пример граматичког вежбања у анализираном уџбенику

У погледу дидактичко-методичког обликовања уџбеник се у потпуности уклапа у стандарде који су били актуелни у периоду након Другог

светског рата. За разлику од уџбеника америчке Војне школе језика, у овом уџбенику нема фотографија, илустрација и графичких приказа. Табеларни прикази се користе, како је раније наведено, ради организованијег представљања граматичких законитости. На крају оба тома налази се врло садржајан српско-енглески речник, док се на крају другог налази и индекс обрађених граматичких јединица српско(хрватско)г језика.

Закључак

Анализа уџбеника *Српскохрватски: почетни течај* америчког Завода за инострану службу допринела нам је бољем разумевању историјског развојка методике наставе српског као страног језика након Другог светског рата, за који се, судећи према доступним подацима, везује врло развијена и богата продукција наставних средстава за учење нашег језика као страног. Иако уџбеник до сада није био предмет евалуације, реализовано истраживање упознало нас је са значајем који је уџбеник заиста имао у наставном процесу. По свему судећи, активно је коришћен седамдесетих и осамдесетих година прошлог века за припрему чланова америчке дипломатије упућиваних на рад у амбасаде и конзуларна представништва у главне градове југословенских држава. Осим тога, несумњиво су га користили и припадници других америчких служби који су своје знање српског као страног језика стицали у оквиру делатности Завода за инострану службу. Реч је о једном од најобимнијих уџбеника написаном кроз контрастирање српског и енглеског језика. Његовом објављивању је претходила вишегодишња припрема. Кроз укупно педесет лекција аутори су настојали да полазнике интезивног течаја за релативно кратко време оспособе да разумеју и користе српски језик ради лакше интеграције међу српско домицилно становништво. Дидактичко-методичко обликовање уџбеника у потпуности је одговарало тада актуелној наставној методологији. Лекције су дизајниране на начин који је омогућавао савладавање српско(хрватско)г језика према граматичко-преводној, директној и аудио-лингвалној методи. Коришћење уџбеника подразумевало је присуство предавача, искључиво матерњег говорника српског језика, односно коришћење пратећих аудио-записа. За разлику од савремених уџбеника, који су усмерени ка мисаоном ангажовању ученика, анализирани уџбеник је претпостављао учење језика кроз већи број понављања и памћења унапред датих исказа. Садржаји су организовани на логичан, поступан и систематичан начин, при чему се од апаратуре употребљавају табеларни прикази. Уџбеник је у време објављивања представљао врло корисно наставно средство за савладавање нашег језика. Захваљујући побројаним карактеристикама, и уз залагање предметног професора, уџбеник је омогућавао (релативно) брзо напредовање кандидата у савладавању нашег језика. Узев у начелу, анализи-

рани уџбеник је представљао функционално наставно средство. Овим путем исказујемо веровање да ће у блиској будућности истраживачи и методичари наставе реализовати додатна истраживања у тежњи ка стварању потпуније слике о његовом месту и улози коју је имао у развоју методике наставе српског као страног језика и, генерално, уџбеничке продукције.

Литература

- Брборић, 2014: В. Брборић, Књига која траје: уџбеник Српски за странце Боже Ђорића. *Српски језик*, 19, 595–604.
- Ђорђевић, 2017: К. Ђорђевић, Анализа грешака словачких матерњих говорника на почетном нивоу учења српског језика као страног. *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca*, VII, 691–697.
- Јањић, 2016: М. Јањић, Утицај прагматичке лингвистике на токове савремене наставе језика. *Српски језик*, XXI, 231–244.
- Кончаревић, 2007: К. Кончаревић, О неким параметрима структурно-садржинског обликовања уџбеника српског језика као страног у индолошкој средини, у: М. Дешић (ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик, 73–82.
- Ломпар, 1995: В. Ломпар, Божо Ђорић: Српски за странце. *Књижевност и језик*, 43(3/4), 179–181.
- Новаковић, 2022: А. Новаковић, *Уџбенички комплет у настави српског као страног језика*. Ниш: Филозофски факултет.
- Новаковић, 2024а: А. Новаковић, *Фрагменти о методици наставе српског као страног језика након Другог светског рата*. Ниш: Филозофски факултет.
- Новаковић, 2024б: А. Новаковић, Уџбеник за српскохрватски америчке Војне школе језика: уџбенички комплет за учење српског као страног. *Лингвометодика*, 1(1), (у припреми).
- Оташевић, 2014: Ђ. Оташевић, Приручници за наставу српског језика као страног. *Лингвистичке актуелности*, 25, 21–30.

- Braun, 2004: H. D. Brown, *Language assessment: Principles and classroom practices*. NY: Pearson Education.
- Bugarski, 1984: R. Bugarski, Pregršt pitanja o srpskohrvatskom kao stranom jeziku, u: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 17–22.
- Dabić, 1986: B. Dabić, Neka pitanja iz nastave srpskohrvatskog jezika u slovenskim zemljama, u: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 127–131.
- Dimitrijević, 1984: N. Dimitrijević, Uslovi modernizacije srpskohrvatskog jezika

- kao stranog, u: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 34–40.
- Džekson, Kaplan, 2001: F. Jackson, M. Kaplan, Lessons learned from fifty years of theory and practice in government language teaching, u: J. E. Alatis, A. H. Tan (Eds.), *Georgetown University round table on languages and linguistics 1999: Language in our time*. Washington, DC: Georgetown University Press, 71–87.
- Đerić, 1984: R. Đerić, O nastavi srpskohrvatskog jezika kao stranog u JNA, u: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 68–69.
- Gačić, 1986: Z. Gačić, Kako poboljšati motivaciju naših polaznika, u: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 141–145.
- Granara, 1988: W. Granara, Area Studies Integration: Towards a Content-Based Curriculum at The Foreign Service Institute. *Al-Arabiyya*, 21(1/2), 141–146.
- Hačinson, Tores, 1994: T. Hutchinson, E. Torres, The textbook as agent of change. *ELT Journal*, 48(4), 315–328.
- Ignjatić, 1986: Z. Ignjatić, Specijalizovani tečajevi srpskohrvatskog jezika za strane studente, u: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 113–116.
- Litldžon, 1998: A. Littlejohn, The analysis of language teaching materials: Inside the Trojan horse, u: B. Tomlinson (ed.), *Materials development in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 190–216.
- Mansfield, 1972: M. Mansfield, *25th Anniversary of Foreign Service Institute* [Speeches]. ScholarWorks at University of Montana. <https://jstor.org/stable/community.34028128>
- Marojević, 1986: R. Marojević, Teorijsko–metodološka pitanja nastave srpskohrvatskog jezika kao stranog, u: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 34–37.
- Matijus i sar., 1991: A. Matthews, M. Spratt, L. Dangerfield, *At the Chalkface: Practical Techniques in Language Teaching*. UK: Thomas Nelson.
- Mihailović, 1984: Lj. Mihailović, O učenju i nastavi srpskohrvatskog jezika kao stranog, u: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 13–16.
- Olvrajt, 1981: R. Allwright, What do we want teaching materials for?. *ELT Journal*, 36(1), 5–18.
- Onil, 1982: R. O'Neill, Why use textbooks?. *ELT Journal*, 36(2), 104–111.
- Ričard, Rodžers, 2001: J. Richards, T. Rodgers, *Approaches and Methods in Language Teaching* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomlinson, 1996: B. Tomlinson, *Materials development in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Извори*
- Hodge, Janković, 1965: C. Hodge, J. Janković, Serbo-Croatian: basic course (volume

- 1). Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute.
- Hodge, Janković, 1968: C. Hodge, J. Janković, Serbo-Croatian: basic course (volume 2). Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute.

Aleksandar M. Novaković

A FEW WORDS ABOUT THE TEXTBOOK *SERBO-CROATIAN: BASIC COURSE OF THE AMERICAN FOREIGN SERVICE INSTITUTE*

Summary

The paper analyzes a textbook for learning Serbian as a foreign language, developed by the US Foreign Service Institute. The aim is to provide a broader and clearer understanding of the textbook units used in teaching Serbian as a foreign language in the mid-twentieth century. We employed a descriptive method and theoretical analysis, using content analysis techniques. The research material consisted of two volumes of the textbook titled *Serbo-Croatian: Basic Course*—the first from 1965 and the second from 1968. The results of the study indicate that the textbook was designed to prepare American diplomats and intelligence officers for diplomatic and military intelligence activities in Serbian-speaking regions. It is one of the earliest textbooks based on a contrastive approach between Serbian and English. The textbook stands out for its content and its very simple didactic-methodological design. The fifty lessons are presented in an organized, systematic, and step-by-step manner, enabling learners to master the Serbian language according to the principles of the grammar-translation, audio-lingual, and direct methods. Overall, the analyzed textbook set represented a multifunctional teaching tool used for several decades.

Keywords: Serbian (Croatian) as a foreign language, *Serbo-Croatian: Basic Course*, Foreign Service Institute, diplomatic activity

СРПСКА ШТАМПА У АУСТРОУГАРСКОЈ О КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКОМ ЖИВОТУ ТЕМИШВАРСКИХ СРБА СА КРАЈА XIX ВЕКА

Последње деценије XIX века одликују се, међу осталом, значајним порастом културне и уметничке делатности међу Србима у Аустроугарском царству. Мада бројчано мањи него у другим градовима овог дела Империје, Срби у Темишвару нису одступали од оновремених токова. У раду је приказан пресек њихових културних и уметничких догађања, онако како су описана у тадашњим српским новинама и часописима. Из приложених примера јасно произилази да су, без изузетака, сва та догађања имала веома јак национални карактер, будући намењена очувању српског националног, културног и верског идентитета у Аустроугарској.

Кључне речи: Срби у Темишвару, културно-уметничка догађања, новински чланци, очување националног идентитета

Друштвене и демографске прилике Срба у Темишвару у другој половини XIX века

Као престоница Баната, Темишвар је и током друге половине XIX века наставио да буде најзначајнији економски, али и образовни и духовни центар ове историјске области. Према подацима које је многозаслужни градоначелник Јохан Непомук Прајер објавио у првој монографији овог Краљевског слободног града, Темишвар се половином XIX века простирао на око тридесетак квадратних километара, а обухватао је Град (утврђење) и три предграђа (Фабрику – на истоку и југо-истоку, Јозефин – на југозападу и Мајурове – на југу).

Уз развијен верски живот (у граду је деловало пет вероисповести – католичка, православна, унијатска, протестантска и јеврејска), Темишвар је имао низ основних и средњошколских установа, Лицеј (приватну високошколску установу коју је, својевремено, похађао и Бранко Радичевић),

¹ dejan.popov.tm@gmail.com

² Рад је настао у оквиру пројекта ЦНИКСР *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*.

три болнице, а привреда је била у пуном процвату: производио се широк асортиман робе, постојао је велики број занатлијских радњи и фабрика. Пуштањем у промет железничке пруге Темишвар–Сегедин 1857. године, динамика економије града и целе области је још више порасла.

Културни живот је такође био развијен. Немачке новине су се у Темишвару почеле штампати већ у XVIII веку, да би средином XIX века већ било штампе (у мањој или већој мери) на свим банатским језицима. Постојале су две књижаре, библиотека (прва позајамна библиотека у Аустријском царству, отворена 1815), разна удружења. Ако су се нижи staleжи – у предграђима – и задовољавали недељним игранкама, „бургери“ су редовно ишли у позориште, где су слушали опере и симфонијске концерте.

У сваком погледу, Темишвар је био напредна хабзбуршка варош, и често је називан „малим Бечом“. У њему је 1854. регистровано 1.770 Срба, што је представљало 8,6% од целокупног становништва. Четврт века касније (1880), пописано је 1.752 Срба, односно 5,7% од целокупног становништва (тај проценат је у опадању све до данашњих дана) (Степанов, 2009: 24). Од поменутих предграђа, Срби су били најбројнији у Фабрици. У самом Граду, њихов број је био нешто мањи. Током друге половине XIX века, уочљива је велика флукуација српског становништва, понајвише из економских разлога. Уз Град и Фабрику, у приградском насељу Мехали (које је Темишвару припојено 1910. године) живео је такође значајан број Срба.

Позоришне представе

Прве деценије XIX века донеле су промене у Јужноугарском друштву и по питању приступа култури и културним догађањима када су у питању шире масе. Била је то последица не само државне просветитељске политике према својим поданицима, већ и чињеница да су јавна културна догађања била све учесталија, те да култура није више била искључиво привилегија имућних.

Истичемо овде значајну улогу фабричког учитеља Јована Крестића који је још 12. маја 1793. приредио са својим ученицима позоришну представу за родитеље и званице поводом полугодишњих испита. Аматерске позоришне представе приређивали су, с времена на време, у Фабрици и потоњи просветни делатељи. Познато је, затим, да је у Темишвару 1824. године гостовао отац српског позоришта Јоаким Вујић, са комадом *Сестра из Ирига*. Након Револуције (1848–1849), усталио се обичај да српска младеж организује балове и игранке у добротворне сврхе, на којима су понекад изведени и позоришни комади. Међутим, опадање броја темишварских Срба учинило је да покушаји организовања неке сталне позоришне дружине не

уроде плодом (Степанов, 1994: 47–50).

Ипак, у Темишвару су повремено гостовали српски глумци. Из написа на првој страни листа „Позориште“ сазнајемо о турнеји Позоришне дружине из Новог Сада, која је започела двомесечним гостовањем у Старом Бечеју, априла 1879. године. Дружина је турнеју наставила у Сенти и Великој Кикинди. Након добијања „концесије“ (радне дозволе), „кренула се дружина 3. октобра за Темишвар и бавила се тамо 3 недеље дана. Свега је дато 11 представа и 1 корисница. У Темишвару се, истина, једва крај с крајем сватио, али ја, у договору са дром Бранком Стефановићем³, не хтедох нипошто пропустити Темишвар, ма и са малом штетом, само да се не би сасвим успавао српски дух, који је збиља нашим доласком тамо прилично пробуђен, бар што се нашег позоришног завода тиче. Из Темишвара отишла је дружина 23. октобра у Вршац“ (Позориште, 1881).

Шест година касније (1885), налазимо у „Застави“ допис из пера неидентификованог „Истинољуба“, који на самом почетку чланка констатује да је „ваљда већ време, да српски читалачки свет и из нашег места чита што“, јер „из свију крајева српског народа јављају дописници разне догађаје и новости, само из нашег места, ево већ дужег времена, ни један гласак да се чује, те изгледа, као да нисмо живи.“ Сазнајемо даље да „већ од више година амо свикао се тамешварски српски свет, да у својој средини сваке године види бар по једну српску забаву. Па и ова година није нас мимоишла, јер 30. марта т. г. имали смо опет прилике, да у сада туђем Тамешвару чујемо српску реч са онога места, које се друкче зове и „свет на даскама“. Наша дична и неуморна трговачка омладина приредила је тог дана у вече дилетантску позоришну представу са игранком, од које је чист приход био намењен школским целима у Фабрици. Колико је родољубива мисао трговачке омладине била племенита. [...] Тога вечера су представљана два Трифковићева комада, и то: „Школски надзорник“ и „Честитам“, оба у једном чину. И мада су представљачи и представљачице на овом пољу почетници, и опет су оба ова комада одиграна на опште задовољство присутне публике,

³ др Александар Бранко Стефановић (1843–1896), рођени Темишварац, био је лекар и друштвени радник. Основну школу и пијаристичку гимназију похађао је у Темишвару, а медицину је студирао у Бечу, где је стекао и звање доктора хирургије 1866. године. Био је један од чланова оснивача „Зоре“ у Бечу, затим и њен председник. У том својству је при Вуковој сахрани 1864. одржао говор над његовим одром. Под његовим председништвом је 1866. основана Уједињена омладина српска. По повратку у Темишвар радио је у струци. Године 1878. изабран је за градског физикуса; на том положају остао је све до свог превременог пензионисања из здравствених разлога, 1895. Био је први председник Српске певачке дружине (1867), за чије се оснивање и организовање пуно залагао. Имао је низ задужења и почасних обавеза у вези са црквено-школским животом Срба у Темишвару. Међу осталим, био је посланик на Црквено-народном сабору у Сремским Карловцима и члан Саборског одбора (1869), члан Епархијске управе темишварске, потпредседик Епархијског административног одбора (од 1875), председник Црквене општине у Темишвару (Граду, од 1882. до смрти). (Степанов, 2001: 251–258)

што је она честим тапшањем и посведочила. И за најбољи доказ још служи, што су морали представљачи на опште допадање поново у недељу 7 о. м. оба комада поновити. [...] Кад се узме у обзир, са колико неприлика, са колко су тегоба имали приређивачи да се боре, па су и опет истрајали, онда ми се неће замерити, када такој свесној трговачкој омладини изречем сваку хвалу и признање на њеном заузимању и труду. У ког је народа трговачка омладина тако свесна, тај народ онда стоји на чврстом пристану, и његових дана, његова живота још је далеко веће. Дао би Бог да се сва српска трговачка омладина угледа на дичну темишварску, и да пође стопама њеним.“

Уз констатацију да је представа могла бити боље посећена од стране тамошње српске публике, „Истинољуб“ описује, из своје перспективе, незавидан положај и ситуацију тадашњих Срба у Темишвару: „У последње доба све се више оповргава, да српски народ бројно опада. То се већ из више места могло увидети, како ми овде стојимо, то нисам могао дознати, дакле не могу ово ни изнети на јавност. Али је жалосно то, да морам констатовати, да овде материјално и то нагло пропадамо. Пре неколико година све су веће куће и трговине биле српске, а сада још мало тих кућа остаде у српским рукама, а од негдашњих силних српских великих трговина сада има још три, но и ових је опстанак подоста подривен, и тешко да ће дочекати још бар једну „половину половине века“... Некад је у Темишвару српска реч много важила, а данас тешко је и чути... Па и некад славно и знатно темишварско певачко друштво никако да поново ускрсне⁴, да бар оно буде апостол ширења и утврђивања српске свести у некад белом српском Темишвару и некадашњој столици војводине српске, јер често ће човек наићи и на Србе па говоре мађарским ил немачким језиком. Ово је заиста жалосно!... Еј Темишграде, бели Темишграде!⁵ Хоће ли још кад бити Србин у теби оно, што је некад био?“ (Застава, 1885).

Раскол у Српској народној слободоумној странци 1887. који је довео до оснивања две ривалске странке (Српске народне либералне странке и Српске народне радикалне странке) свакако се огледао и у њиховим органима, либералном „Бранику“ и радикалској „Застави“. Чак и када су у питању репортаже са истих догађаја, уочљиви су различити, чак супротни ставови, па и неистините тврдње. Као пример наводимо допис у „Застави“, објављен 4. октобра 1894. из пера извесног „Фабричанина“, као утук на допис објављен у 108. броју „Браника“. Чланак се односи на представе Српског народног позоришта у Темишвару, за које аутор тврди да мора „у хатар истине“ да „коју реч прозбори“. Погрешно тврдећи да је позориште гостовало у Темишвару након 22 године одсуства, „Фабричанин“ истиче да,

⁴ Мисли се на Српску певачку дружину, основану 1867, која је под притиском власти суспендовала своју активност у раздобљу 1875–1885.

⁵ Аутор у чланку често користи посрбљени назив града (Темишград), у односу на (тада) званичне облике, Темишвар / Темишвар. (Прим Д. П.)

упркос лепом представљању глумаца, гостовање „није учинило што је могло и што би требало учинити“. Наиме, „погрешка беше, што се низ представа почео са *Риђокосом*⁶, са олош-комадом, са којим се само деморализација шири“. Аутор даље пише да је „једина утеха, што све на рачун мађарске народности иде, јер се госп. преводилац врло мало заузео, да исти комад посрби. Чија је заслуга да баш тај комад први пут даван буде? [...] После двадесет и две године, од како не беше српског народног позоришта у Темишвару, да се низ представа почиње са преводом [...] мислим да не беше упутно и да се о српску свест јако огрешило“. Хроничар истиче такође и чињеницу да Српско народно позориште је наступило у пратњи изнајмљеног оркестра, и да „кад би [...] имало своју капелу⁷, не би били принуђени у почивкама слушати Штраусове валцере, трамблане, тиролске лендлере и француске четворке“. Друга представа у низу била је француски комад *Досадан свет*⁸, али упркос доброј изведби није оставио „никаква утецаја за собом“. Међутим, сасвим је другачије било приликом треће представе, када је приказан комад *Задужбина цара Лазара*⁹: „Позоришна зграда беше дупком пуна; беше вам ту подоста Срба из околине темишварске, сем тога много туђина. Између осталих српских места беше Чаково, Дињаш, Сенмартон, Мали Бечкерек достојно заступљен. После представе могао си сваком Србину из очију читати, да је задовољан и да би радо још више оваквих комада гледао. Шта више и неколико иновераца питаху ме: Зашто српско позориште не представља само српске оригинале, него преводе? Та преведена комађа гледамо ми у мађарском и немачком позоришту, а ми смо вољни српски живот да упознамо“. Бољи пријем код публике доживели су „стари комади“ приказани током четврте и пете представе: *Сеоски лола*¹⁰, односно *Доктор Робин*¹¹, *Љубавно писмо*¹² и *Гренгоар*¹³. „Последња

⁶ *Риђокоса* (у мађарском оригиналу: *Vöröshajú*), позоришна игра у 3 чина, с певањем, коју је написао Шандор Лукачи. Премијерно је извођена у Будимпешти 1877, а у Новом Саду 1890. године.

⁷ Мисли се на (камерни) оркестар.

⁸ *Досадан свет* (у француском оригиналу: *Le Monde ou l'on s'ennuie*), шаљива игра у 3 чина, чији је аутор Едуар Пајрон.

⁹ Слика из српске прошлости у стиховима у 5 чинова с певањем. Дело је написао Милорад Поповић Шапчанин. Премијерно је изведено 1892. у Новом Саду.

¹⁰ *Сеоска лола* (мађ. *A falu rosszá*), позоришна игра с певањем и играњем у 3 чина, коју је написао Еде Тот, а превео и посрбио Стеван Дескашев.

¹¹ *Доктор Робен* (франц. *Le Docteur Robin*), шаљива игра у 1 чину. Аутор је Жил Премареј.

¹² Шаљива игра у једној радњи, коју је написао Коста Трифковић.

¹³ *Гренгоар* (франц. *Gringoire*), позоришна игра у једној радњи. Написао: Теодор де Банвил.

представа беше *Шокица*¹⁴. Овај комад спада међу тако зване „сензационе“. Има у њему могућности и немогућности, пристojности и непристойности, празних сцена и врло лепих. Преко свега тога учинио је врло леп утисак и видело се, макар да је комад пола шокачки, да је истина она изрека, која вели: Та Србин је мио, ма које вере био“. Недвосмислено истичући важност приказивања српских позоришних комада за овдашњу публику, „Фабричанин“ завршава свој напис речима: „Дај Боже, да што скорије и под још повољнијим приликама дочекамо српско народно позориште у нашем од наше браће толи заборављеном месту Темишвару“ (Застава 1894).

Пред сам крај XIX века учесталији су чланци који говоре о месној дилетантској (позоришној) делатности темишварских Срба, понајвише у Фабрици, али и у тадашњем предграђу Мехали. Примера ради, 27. фебруара 1898. Српско-мехалски православни црквени школски одбор приредио је у дворани „Мађарског краља“ забаву с позоришном представом и игранком. Мехалска омладина је пред публиком извела комад *Тражи зета племића* (Застава, 1898). У консултованим написима примећује се да су месне позоришне дружине приређивале искључиво српске позоришне комаде.

Беседе, сѐла, забаве

Самостална српска културно-уметничка догађања приређена су у Темишвару последњих деценија XIX века било од стране тамошњих певачких друштава (претежно Српске певачке дружине, основане 1867¹⁵), било од стране појединих одбора за прикупљање прилога за школе, позориште и сл. Дотична догађања су носила називе „беседа“, односно „сѐло“. Из сачуваних

¹⁴ Комад из народног живота у 5 чинова, с певањем. Текст је написао Илија Округић Сремац, а музику Даворин Јенко.

¹⁵ Српска певачка дружина (1867–1947) била је, уз Хор Православне српске саборне цркве (основан 1836), најрепрезентативнији хорски ансамбл Срба у Темишвару. Основана је новембра 1867. године као световно друштво са правним лицем, при којем је деловао извесни број мушких певача (на почетку их је било 32 „суделујућих“), али и значајан број тзв. „потпомажућих“ чланова. Први јавни наступ СПД збио се већ 1. фебруара 1868. на ванредној беседи темишварске српске омладине. Друштво је стекло статус правног лица 1869, а имало је седиште у просторијама Црквене општине у Темишвару (Фабрици), све до његовог насилног укидања 1947 године. Мада је Дружина првобитно била оријентисана ка световном репертоару, финансијске прилике су наметнуле да СПД прошири репертоар и са духовном музиком, како би могло да делује и као богослужбени хор, те да на тај начин осигура неопходне приходе за своје функционисање. Након изнуђеног десетогодишњег прекида понајвише због политичких разлога (1875–1885), СПД је наставила своје деловање, константно ширећи репертоар и нотни фонд. Уз неминовне успоне и падове, уз незанемариве проблеме кадровске или финансијске природе током првих педесет година свога деловања, Дружина је ипак успела да консолидује свој положај међу темишварским хорovima и постане нераскидиви део музичке традиције града на Бегеју (Илић, 1978: 21–25).

програма види се да се она по садржини веома мало разликују, изузев, у неким случајевима (поводом посебних прилика, светковина, или празника), када би програм садржао пригодне говоре на одређене теме или би имао, мимо музичких, говорне тачке (декламације и сл.). С времена на време, у консултованим изворима појављује се још и општи назив „забава.

Један од првих нађених написа односи се на беседу с игранком која је приређена 6. фебруара 1868. у „Вабрици“, чији је приход намењен тамошњем српском певачком друштву, т.ј. Српској певачкој дружини (даље: СПД). Хроничар описује догађај с великим ентузијазмом (иначе карактеристичним за све српске почетке), истичући да је беседа „из узрока што се унапред на велико саучешће од стране [...] публике рачунати могло“ одржана „у градском редуту, као средсреди и најудобнијој дворани овдашњој“. Настављајући истим тоном, репортер даље извештава: „Пре него што је наш лик саму беседу отворио, била је дворана дупком пуна, а одма после првог декламовања толико се светине искупило, да се једва у остале три побочне одаје сместити могла. Оба уредништва овдашњих немачких листова потврђују, да већ од много година никоја забава није нашла таког одзива, каквог је нашла та беседа.“ О самом програму сазнајемо да „распоред беше јој добро удешен [...]“ и да су изведене тачке „како у свију лица појединих овдашњих и страних друштва што су нам беседу својим присуством увеличали, тако и у сваког брата Србина неразлучно и бурно одобравање произвеле“. Беседу су посетили и тадашњи званичници, владика темишварски Антоније (Нако), архимандрит манастира Бездина (потоњи епископ горњкарловачки) Теофан (Живковић), „два ђенерала са још неким вишим официрима, овдашња либерална странка; такозвана „левица“ била је представљена својим вођама; даље је био на беседи градоначелник и друга одликована лица“. Не заборављајући да помене предусретљивост месне слободоумне странке, потписник редова истиче српски сложни дух и братску свест који су допринели успеху овога догађаја (Застава, 1868).

Српска певачка дружина је редовно приређивала беседе и сѐла све до забране делатности од стране државних власти 1875, а затим наставила десет година касније, када је обновила своју делатност. Годину дана раније, 1. фебруара 1884. у Темишвару је приредило беседу Вршачко црквено певачко друштво. И о овом догађају опширно је писала „Застава“ истичући значај представа са (претежно) српским садржајем у срединама где Српство видљиво слаби, као што је тада био случај Темишвара: „Туђински уплив прети нам, да ће нам поплавити наш народ у угарској држави, нарочито онај у Банату, по којем и ако Срби од Мориша дуж Тисе и Дунава према истоку у компактној маси живе, ипак има врло много места, у којима се полагамо губи српски елеменат, у којима се претапа у друге народности, подлеже туђинштини, одрођава се. Вера ту не помаже ништа, јер шта нам је хасна, што су потомци негда славних Срба остали својој прадедовској вери верни, а овамо не знају ни речи српски,

нити српски осећају и мисле већ се асимилирали с романским, мађарским или немачким племеном, као што је то случај у Х[од].М[езе].Вашархељу, Сегедину, Тамишвару и у многим селима по Банату. У свим тим местима има и данас људи, који су по крви Срби, који су православни, али не знају ни говорити српски, нити се држе српских обичаја, нити пак српски осећају и мисле“. Настављајући своју експозицију, потписник истиче да је „једно такво средство за одбрану [од страног утицаја – прим Д. П.] – српска песма! [...] Песмом клонули треба да се дижу, песма треба силом околности одрођеним синовим нашег народа да улије српски дух и да их испуни српским осећајима и жарком љубављу према оцу и мајци њиховој – према тужном народу српском [...] – једном речи, песма треба да је моћни фактор у борби за слободу и за културни напредак. За ту целъ има да послужи певачка друштва и њихове беседе [...] да песмом и живом речи клонуле уздигну, равнодушне одушеве и охрабре и одобре ону шачицу људи, који још нису изневерили брајка борбе и рада. Такво једно је место [где нема услова за опстанак певачког друштва] и Темишвар, банатска престоница [...], у којем се српски живаљ из дана и дан све већма губи.“ Приход беседе је био намењен Српској певачкој дружини, чија је обнова делатности каснила због оскудице певача. Аутор написа изражава жељу „да Бог прене из сна шака темишварске срп. омладине и оно мало младих људи, што се тамо као трговачки спомоћници налазе, те да [...] оживотворе пев. друштво!“. Из даљег описа догађаја сазнајемо да је приређени програм имао претежно српски карактер: војнички оркестар извео је у отварању смесу српских народних песама „на опште задовољство“, вршачки хор је извео композиције Јосифа Маринковића *Песмом срцу*, *II коло народних песама* – коју су певачи због одушевљења публике морали да понове, и *Падајте браћо*, композицију Гвида Хавласа, на стихове Ђуре Јакшића. Међу инструменталним тачкама нашло се и *Коло* Јована Пачуа, али и декламација *Гусларева смрт* Јована Јовановића Змаја. Уследила је игранка, као и здравице током паузи, а новински чланак аутор завршава речима мото-а Вршачког црквеног певачког друштва „Напред!“ и „Не дајмо се!“ које упућује темишварским Србима и Српкињама (Застава, 1884).

Обнова активности Српске певачке дружине заиста је уследила 1885, па је дружина јануара 1886. и приредила беседу, о којој је „Застава“ известила своју читалачку публику (Застава, 1886). Током следећих година, из консултованих написа примећује се већа заступљеност дела српских аутора која су на беседама и селима извођена. Примера ради, СПД је 18. фебруара 1893. приредило беседу с игранком, на којој је, међу осталом, публика могла чути песме: *Зујте струне* Даворина Јенка, *Црногорка* и *Свраћање*, соло песме од В. Клајића, односно декламацију *Косовско цвеће* од Алексе Шантића (Застава, 1893).

Догађај који је најупечатљивије обележио културни живот темишварских Срба током последње деценије XIX века била је несумњиво раскошна прослава двадесетпетогодишње активности Српске певачке

дружине, која је, из извесних разлога, одржана годину дана касније¹⁶, на Духовски понедељак, 22. маја / 3. јуна 1895. године. О догађају је подробно писала тадашња штампа, те из опширних репортажа сазнајемо да је на прослави, сем домаћина учествовало четири српска певачка друштва (из Панчева, Велике Кикинде, Вршца и, не у последњем реду, Ратарско црквено певачко друштво из Соколовца), четири темишварска страна певачка друштва, али и бројне делегације и угледне личности. Свечаности су отпочеле 21. маја увече, када је свечана поворка са лампионима кренула из Фабрике ка Граду, те се зауставила пред епископским двором (где се тадашњи епископ темишварски Никанор (Поповић) који тек беше устао из болесничке постеље појавио на прозору и благословио учеснике), а затим наставила према кући др Светозара Димитријевића, чија је супруга, Јулијана, била кума при освећењу заставе Друштва. Следећег дана служена је литургија у Саборној цркви која беше дупком пуна света, а након литургије кренула је литија улицама Темишвара све до главног трга, где је освећена застава Српске певачке дружине. Певачи свих српских друштава су на тргу заједнички извели химну *Боже силни наших прадедова*, коју је на текст Ђуре Страјића компоновао Јован Прајс Јаворски¹⁷. Истога дана у вечерњим сатима је у великој летњој башти Фабриксофа приређен концерт гостујућих хорова и домаћина, а затим је уследила игранка. По процени извештача, било је присутно преко 2000 особа (гостију и домаћина) и да су „све наше певачке задруге својом вештином далеко надмашиле све туђинске задруге, које су на тој забави активно учествовале“ (Браник, 1895).

Уз постојану делатност Српске певачке дружине и након поменуте прославе, у штампи се током задње деценије XIX века сусрећу и написи о делатности Срба у Мехали, тадашњем приградском насељу. Сливковит пример јесте догађај којег су Срби Мехалчани торжествено прославили 22. августа 1897. године, када су исплаћени дугови према месној Румунској православној црквеној општини као последица јерахијске поделе¹⁸. Сем свечаних богослужења на којима је појала „месна српска младеж у мешовитом хору“¹⁹, у вечерњим сатима приређена је беседа, а након тога,

¹⁶ Тадашња управа је 25. годишњицу СПД рачунала почев од 1869. године, када је Дружини одобрен *Устав*. То није, међутим, био случај 1937. године, када је свечано прослављена седамдесетогодишњица, а (природно) узета у обзир година оснивања, 1867.

¹⁷ Позната је још једна варијанта ове химне, коју је компоновао Гвидо Хавласа.

¹⁸ У питању је излазак православних Румуна у Аустроугарској из канонске јурисдикције Карловачке митрополије, као последица оснивања Православне румунске митрополије у Сибињу 1864. У насељима са мешовитим становништвом вођене су парнице у вези са постојећим храмовима и осталом имовином пређашњих, заједничких црквених општина. У Мехали је историјски православни храм Св. Оца Николаја припао српској заједници.

¹⁹ Хорска делатност Срба у Мехали помиње се још 1870. године, али је тамошње Српско православно певачко друштво „Зора“ озваничено тек 1903. године.

игранка. „Памјати ради“, наводимо тачке у програму и извођаче: „1. *Тебе Бога хвалим*, пева младеж. 2. *Песма о песми* од Змаја, декламује Јоца Душков. 3. *Не плаши се Србин смрти* пева младеж. 4. *Рањеници* од Змаја, декламује Зорка Недићева. 5. *Оков тешики* од Б. Товачовског, пева младеж. 6. *Циганин хвали свога коња* од Змаја, декламује Лаза Недић. 7. *Долине тутње* од Товачовског, пева младеж. 8. *Ноћна посета* од Змаја, декламује Марија Савулова. 9. *Три сестрице збор збориле*, пева младеж. 10. *Гусларева смрт*, од Змаја, декламује Коста Јорговић“ (Застава, 1897).

Пред сам крај XIX века, 19. августа 1899, Српска певачка дружина приредила је у дворани „Фабриксхофа“ беседу са позоришном представом „у славу педесето-годишњег књижевног рада Змаја Јована Јовановића“ (Застава, 1899).

У српском, односно пан-славистичком контексту, вредно је помена и гостовање чувеног хорског ансамбла Димитрија Славјанског²⁰ у Темишвару 1. фебруара 1890 (Застава, 1890).²¹ Као што је то био случај и у Араду десетак дана касније, руски ансамбл је публици извео и обраде двеју српских песама: *Калоперо перо* и *Девојка се у Дреновцу купа* Корнелија Станковића.²²

Солистички концерти Срба музичара

Током друге половине XIX века, низ Срба је стекло солидно образовање у тадашњим жариштима музичке културе у Хабзбуршкој империји, понајвише у Будимпешти и Бечу. Било као инструменталисти, вокални солисти, или пак композитори или диригенти, они су своје музичко умеће добрим делом посветили српству и Србима, а често концертирали и у местима за које су били породично везани, или где су се у младости школовали. У том смислу, у контексту овог рада, наводимо два релевантна примера. Први се односи на младу и перспективну пијанисткињу Олгу Васиљевић²³, чији је отац био рођени Темишварац. Непосредно по завршетку

²⁰ Димитриј Александрович Агренов-Славјанскиј (1833–1908) био је руски певач (тенор) и хорски диригент. Године 1868. основао је мешовити хор „Славјанскаја капела“ у чијем су саставу наступала и деца, са којим је остварио бројене турнеје у Европи, САД и Азији.

²¹ Гостовање Славјанског у Темишвару помиње и Милош Црњански у свом напису „Наш Темишвар“.

²² Након гостовања у Темишвару, руски хор је наставио своју турнеју у Араду, где је одржао три концерта и појао у тамошњој српској цркви. (Браник, 1890)

²³ Олга Васиљевић (? , 1867 – ?), српска пијанисткиња. Музичко образовање стекла је на Музичкој академији у Будимпешти, где је студирала клавир осам година. Дипломирала је 1884. у класама Ференца и Ђуле Еркела, а усавршавала се код Франца Листа. По завршетку студија учествовала је на неколико концерата у Пешти, а током времена концертирала је самостално или у оквиру разних приредби у Вршцу, Белој Цркви, Темишвару, Кикинди,

студија, Олга је „отпочела [...] своје концертовање по нашим крајевима“. Из написа у „Застави“ сазнајемо да је у Вршцу 26. септембра 1884. приредила концерт, уз учешће тамошњих певачких друштава (српског и немачког), а да се на њеном репертоару, уз Шопенову *Баладу*, *Мефистов валцер* Франца Листа и *Мађарске рапсодије* К. Арбања нашла и *Српска народна песма* од Корнелија Станковића. Након наступа у Вршцу, Олга Васиљевић је приредила концерт и у Темишвару (Застава, 1884-2).

Оперски певач Стеван Дескаш (Дескашев)²⁴, рођени Арађанин, у више маха је концертирао у Темишвару. Као већ прослављени солиста Загребачке опере, Дескашев је „пријатељски суделовао“ на ванредној беседи са дилетантском представом и игранком коју је приредила Српска певачка дружина 25. јула 1887. у Дворани „Фабриксхофа“ у Темишвару. Те вечери, Стеван Дескашев је извео нумере: *Романса* из опере „Аида“ од Ђ. Вердија, односно песме *Где си душо, Ти си моја* (самопев) и *Гусле моје* од Ивана пл. Зајца (Архив, 1886). Из лаконске вести објављене у лето 1892. сазнајемо да је Дескашев „давао са врло добрим спехом концерте у Великој Кикинди и у Темишвару, па се упутио у Арад својој кући. Оданде ће у Грац да и тамо приреди концерт“ (Застава, 1892).

Закључци

Уз ређе доступну (али и у много мањој мери сачувану) штампану грађу у вези са појединим догађањима, као што су позивнице, програми или плакати, чланци објављени у оновременој штампи представљају непроцењиву грађу о културно-уметничком животу Срба у Темишвару са краја XIX века. Бројно опадање Срба у Темишвару учинило је да тамошња српска заједница не буде у стању да одржи сопствена гласила. Међутим, главни српски листови и поједини часописи у Аустроугарској редовно су објављивали дописе и репортаже из Темишвара о српским догађањима. Из приложених примера може се створити оквирна слика о српским културно-уметничким догађањима у Темишвару, и о њиховом разноликом садржају: хорска музика, инструменталне и вокалне тачке, декламације, позоришни комади. Сва су поменута догађања приређена у духу очувања и јачања српског националног идентитета, што у потпуности одговара тадашњој геополитичкој ситуацији и положају мањина у Двојној монархији.

Рад подстиче и на наставак истраживања на ову тему. Систематски

Великом Бечкерек, Панчеву, Новом Саду, Сомбору, Суботици, Загребу, Београду, Сегедину. Према речима савременика била је „нова звезда на музикалном небу“, публика јој је била наклоњена, а критичари су указивали на успешно извођење тешких комада и право уметничко понашање. О њеним наступима писано је у иностраним и домаћим листовима. (Leksikon, 1984-2: 494, Енциклопедија, 2013: 52).

преглед штампе на српском језику из тога времена, а затим поређење нађених информација са објављеним написима у ондашњим листовима на другим језицима (пре свега на мађарском и немачком) употпуниће овај занимљив и још увек не у потпуности познат сегмент живота темишварских Срба током друге половине XX века.

Литература

- Енциклопедија, 2013: *Српска енциклопедија*, Том 2, Београд.
- Енциклопедија, 2021: *Српска енциклопедија*, Том 3/2, Београд.
- Илић, 1978: С. Илић, *Српски хорови у Банату – Прилог о хорској делатности Срба у Темишвару и Банату (1868–1944)*, Букурешт: Издавачко предузеће Критерион.
- Попов, 2022: Д. Попов, Хорско певање као начин очувања културно-националног идентитета Срба са данашње територије Румуније (2). (Студија случаја: српски сеоски хорови 1836–2020), у *Исходишта* 8. Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији · Филозофски факултет Универзитета у Нишу · Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару, 223–233.
- Степанов, 1994: Љ. Степанов, *Младост жубори, срцу говори...*, Друго издање, Темишвар: Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији.
- Степанов, 2001: Љ. Степанов, Александар Бранко Стефановић (1843–1896), лекар и друштвени радник, у: *Темишварски зборник* 3. Нови Сад: Матица српска, 251–263.
- Степанов, 2009: Љ. Степанов, *Статистички подаци о Србима у Румунији*, Темишвар: Савез Срба у Румунији
- Leksikon 1984: *Leksikon jugoslavenske muzike*, Tom 1 (A – Ma), Zagreb.
- Leksikon 1984-2: *Leksikon jugoslavenske muzike*, Tom 2 (Me – Ž), Zagreb.

Извори

Архив Православне српске црквене општине у Темишвару (Фабрици) (АПСЦОТФ), Фонд Музикалије (СПД) Српска певачка дружина (1867–1947), *Позив на ванредну беседу СПД*, 13/25. јула 1887.

Штампа

- ***, *Застава*, III, 13 / 15.02.1868. Нови Сад, 2-3.
- ***, Српско народно позориште, *Позориште*, IV, 4 / 21.11.1881, 1.
- ***, *Застава*, XX, 56 / 24.04.1885. Нови Сад, 2–3.
- ***, *Застава*, год. XIX, бр. 23 / 22.02.1884. Нови Сад, 1-2.

- ***, *Застава*, год. XIX, бр. 131 / 07.09.1884. Нови Сад, 3.
***, *Застава*, год. XXI, бр. 88 / 10.06.1886. Нови Сад, 2.
***, *Застава*, год. XXV, бр. 18 / 04.02.1890. Нови Сад, 3.
***, *Браник*, IV, 18 / 25.02.1890. Нови Сад, 2–3
***, *Застава*, год. XXVII, бр. 101 / 01.07.1892. Нови Сад, 4.
***, *Застава*, год. XXVIII, бр. 21 / 07.02.1893, Нови Сад, 3.
***, *Застава*, XXIX, 154 / 04.10.1894. Нови Сад, 2.
***, Прославе српске темишварске певачке задруге, *Браник*, XI, 59/25.05–06.06.1895. Нови Сад, 1–2.
***, *Застава*, год. XXXII, бр. 120 / 08.08.1897. Нови Сад, 2.
***, *Застава*, XXXIII, 22 / 11.02.1898. Нови Сад, 3.
***, *Застава*, год. XXXIV, бр. 120 / 06.08.1899. Нови Сад, 3.

Dejan D. Popov

SERBIAN NEWSPAPERS IN AUSTRIA-HUNGARY ON THE CULTURAL-ARTISTIC LIFE OF THE SERBS IN TIMISOARA AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Summary

The last decades of the 19th century are characterised, among others, by a flourishing cultural and artistic activity among the Serbs living in the Austro-Hungarian Empire. Although less numerous than in other cities of this part of the Empire, the Serbs in Timișoara followed these trends as well. The article brings an overview of their cultural and artistic events, described in articles from various Serbian newspapers and journals of the time. It is clearly visible from the provided examples that, without exception, all those events had a very strong national component, meant to contribute to the preservation of the Serbian national, cultural and religious identity within the Austro-Hungarian Empire.

Keywords: Serbs in Timișoara, cultural-artistic events, newspaper articles, preservation of national identity

ОДЈЕК ОСМАНСКОГ ПОХОДА НА УГАРСКУ У ПОНИШАВЉУ 1697. ГОДИНЕ

Битка код Сенте 11. септембра 1697. године представља последњу велику битку Великог бечког рата и коначни догађај који је обе стране подстакао на потписивање мира. Припреме за битку, обе стране су вршиле са посебном пажњом. Обавезни откуп намирница за војску изазивао је отпор становништва у унутрашњости османског Балкана, чиме се несређено стање из претходних година продужавало. Поход предвиђен за 1695, одложен је за наредну годину због смрти султана Ахмеда II (1691-1695) и ступања на престо његовог брата Мустафе II (1695-1703). И поред успеха у овом походу, султан није стекао кључну предност, те је наредне, 1697. године, покренут нови поход. У јуну је султан кренуо из Једрена и преко Софије, Ниша и Београда стигао у Банат. Иако се очекивало да ће до сукоба доћи нешто северније, Евгеније Савојски је искористио предности терена да извојује победу у тренутку када је био у повољнијем положају и када је могао искористити елемент изненађења, што је довело до победе у кључну победу у рату. Султан се вратио у Једрене 28. септембра 1697. године. Будући да се главнина османске војске кретала кроз Понишавље, на основу релевантне грађе и литературе, у раду су анализиране везе овог похода и натписа из Горњег Понишавља из 1697. године.

Кључне речи: Велики бечки рат, Османско Царство, Хабзбуршка Монархија, манастир Темска, XVII век.

*

Велики бечки рат (1683-1699) може се хронолошки поделити на два периода: 1683-1690 и 1690-1699. године³. Османско Царство се од овог времена налази у дефанзиви, а војна консолидација спроведена 1689. године била је кратког даха. (Антић, 2019: 56-57). Ипак, након Битке код Качаника 2. јануара 1690. године, иницијатива је била на османској страни, до пораза

¹ aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs.

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).

³ Опширније о Великом бечком рату 1683-1699: Murphey, 2001: 9-12; Hochedlinger, 2015: 151-166.

код Сланкамена 1691. године, када су линије раздвајања устаљене, изузев сукоба у Банату (делом и у Бачкој), где су поједина места више пута прелазила из османских у хабзбуршке руке и обратно. Промене демографске структуре у време Великог бечког рата упоредиве су са онима у време османских освајања у периоду XIV-XVI века. Према значају и последицама, најзначајнији догађај била је Велика сеоба Срба, као централни миграторни талас током сукоба. Маса избеглих кретала се, углавном ратом опустошеним крајевима. О запустелости територија сведоче непосредни извештаји и посредни подаци (Бешлин, 2017: 160-181; Нинковић, 2017: 18-20; Јоцић, 2014: 36-37, 124, 170-171, 225-232).

Велики ратни напори, страдања и немири у унутрашњости османског Балкана и слабо имовинско стање, у народу су оставили веома лош утисак, о чему говори запис из манастира Темска⁴:

„писна многогрѣшнн еромо[нахъ] stefan ѿ манастир зѣграф и тгггга бѣше нѹда на хрїстіане ѿ харач тѹрскн проклѣтнх агарен. і писахъ в лета ~~Ѵ~~ нѣ н є.(=1697.)“ (ССЗиН, 1923: №7274; Павловић, 1966: Табла I, натпис 1, између стр. 12 и 13)⁵

на западном зиду нартекса, који је оставио јеромонах Стефан, а који је у Темску пристигао из светогорског манастира Зограф. У домаћој историографији, наведени запис је више пута цитиран⁶. Историјски контекст његовог настанка, може се посматрати са два гледишта: обнове црквеног живота након Велике сеобе Срба, у којој је Понишавље врло пострадало и са аспекта општих ратних прилика, односно османских похода на Угарску и Ердељ у последњој фази Великог бечког рата, због чега су увођени и ванредни намети. Проређено становништво се није могло опоравити након Велике сеобе Срба читаво столеће, што се очитује и у сталним финансијским тешкоћама Пећке патријаршије, која није могла да испуни своје финансијске обавезе (Руvaraц, 1898, 184-186).

⁴ Манастир св. Ђорђа у селу Темска, подигнут је у XVI веку, вероватно, на темељу старије богомоље. Налази се 16км северозападно од Пирота, на улазу у Темштичку клисуру, на левој обали реке Темштице. У непосредној близини је средњовековни град Темац. Велики број натписа и записа, уз добру очуваност епиграфског материјала, омогућује реконструкцију историје манастира Темска. Манастир је живописан у лето 1576, а претпоставка је да је изграђен непосредно пре - 1575. године. Пре конзервације нису извршена систематска археолошка истраживања. Нартекс је вероватно дограђен у лето 1654, а осликан од 5. септембра до 15. октобра 1654. године. Обновом је руководио, извесно, неко из црквених кругова, највероватније игуман. Радовић, 1974: 125-139; Радовановић, 2021: 13-14, нап. 51-52. Александра Димитријевић и Јасмина Златковић сматрају да је крај око Темске све време постојања Пећке патријаршије припадао Нишкој митрополији. А. Димитријевић, Ј. Златковић, 2017: 291-303.

⁵ Ана Радовановић је преузела текст натписа из 1697. од Леонтија Павловића и Сергеја Смирнова, јер је натпис у скорије време (прва четвртина XXI века) скоро потпуно избледео. Радовановић, 2021: 44.

⁶ Опширније о литератури у: Радовановић, 2021: 12-15, 42-46.

Након канонске визитације коју је 1692. године извршио софијски владика Теоклит⁷, констатовано је да је манастир запустео (Поповић, 2024). Ова канонска визитација је, највероватније, била само припремна радња у читавом процесу обнове тешко пострадалих манастира. У наредним годинама, након упознавања са стањем на терену, приступило се обнови манастира и црквеног живота уопште у пострадалим крајевима. Обнова манастира захтевала је додатан економски напор, који је био отежан тим пре што је земља након османске противофанзиве 1690. године остала пуста, какву је још и 1696. године затиче де Фериол. У Темску је, из Илинског манастира код Софије, 1699. године дошао јеромонах Партеније. У манастиру св. Ђорђа код Темске, он је руководио обновом, „оправио колико је могао“ и са истим задатком је упућен у Темску. Партеније је био родом из села Тамњанице, а замонашио се у манастиру Ксенфонту. По доласку у Темску 1699. године, Партеније је обновио манастир, а 1700. увео воду и изградио чесму. Уз помоћ „кметова“ (тј. сељака из околине, са манастирског спахилука) је 1703. године поправио црквени кров и конак у време „владике Анастасија и султана Ахмеда III“. Ова обнова је и последња фаза градње манастира св. Ђорђа у Темској и његов изглед касније није мењан (ЗЗСКН, СК 8; Павловић, 1966, 15).

*

Предност која је у Банату, након Битке код Сланкамена 19. августа 1691. године, била на хабзбуршкој страни, прешла је током 1695. на османску, након ступања на престо новог султана, Мустафе II⁸. Мустафа II, ратоборан по природи, врло способан, али и врло сујетан, што га је спречавало да своје способности потпуно изрази⁹, предузео је три похода на Угарску и Ердељ у три узастопне године (1695, 1696. и 1697.). У време доласка на власт новог султана, Анадолија је била у стању перманентне побуне, а становништво других покрајина ништа мање незадовољно због инфлације, намета и мобилизације. Побуне у Малој Азији паралисале су османску снагу током Великог бечког рата. Стање на Балкану је, такође, било несређено. Пут од Ниша ка Београду 1697. године обезбеђивало више од 2.000 војника, што сведочи о побуни у унутрашњости османске територије. Упркос великим напорима, до краја маја 1697. године није у Цариград приспела мобилисана војска из Мале Азије. Припреме за поход 1697. године су биле темељне, а војска добро снабдевена (Радонић, 1942: 454; Станојевић, 1974: 80-81, 83). Европске провинције Османског Царства садржале су, током XVII

⁷ На челу софијске епархије највероватније у периоду 1682-1692. Лачев, 2006: 171.

⁸ Мустафа II (6. II 1664 - 28. XII 1703) је био 22. османски султан, на власти 6. II 1695 - 22. VIII 1703.

⁹ О личности султана опширније: Filipović, 1991: 311, нап. 16.

века, нешто више од половине становништва Царства, које је тада бројало, према претпоставкама, око тридесет милиона људи. Средином XVII века, сребрна акча¹⁰ бива замењена сребрним грошем, мада су у оптицају биле различите монете.¹¹ Управо у ово време тимарски систем бива у значајној мери потискиван системом закупа фискалних прихода, мада се, нарочито у Босни, закуп муката затиче још од XVI века. Као систем којим је започела и званична фискализација и централизација османске привреде, 1695. године су уведене маликане (Рамук, 2004: 8, 16-17; Рамук, 2009: 176). Главарина је у Османском Царству до 1690. године сакупљана по домаћинствима, а од тада по пореским обвезницима. Први обрачунски дефтери главарине по новом систему спроводе се у периоду 1691-1694 године (Хаџибегих, 1976: 303-304)¹² Управо увођење новог пореског система, уз смањену привредну снагу, а повећани притисак власти на становништво, које је поднело највећи терет снабдевања војске, био је и главни разлог тешкоћама које су посведочене у натпису на нартексу темског манастира из 1697. године.

*

Поход планиран за 1695. годину изведен је након доласка новог султана. Преко Једрена, Софије, Ниша, Алексинца и Јаговине султан је стигао у Београд 9. августа, где је 27. августа 1695. године одржао ратни савет. Тада је одлучено да се нападну тврђаве Лугош, Карансебеш и Липова. Мост код Панчева је завршен истог дана и сутрадан, 28. августа је султан прешао у Панчево, а одатле преко Алибунара, Темишвара и Чанада, ударио на Липову. Командант Београда био је Џафер-паша, али је у Београду остављен и Дурсун Мухамед-паша, око 3.000 војника из арапских провинција, 500 војника Босанског пашалука и дунавска флотила са 180 лађа различитог типа. Липову је султан освојио 8. септембра, Лугош 22, а Карансебеш 25. септембра 1695. године, одакле се, преко Оршаве, 2. новембра вратио у Једрене. Џафер-паша је, накратко, 21. септембра, освојио Тител, који је Штаремберг убрзо поново ставио под хабзбуршку власт (Веселиновић, 1968: 18-19, нап. 80j).

Изасланик француског краља Луја XIV (1643-1715), Де Фериол, био је прикључен султановој пратњи на походу 1696. године. Од француског двора добио је посебан задатак да спречи евентуално примирје Порте са Хабзбуршком Монархијом.¹³ Акредитиве је предао 12. јула, а од 14. јула 1696.

¹⁰ У Османском Царству на снази је био триметални монетарни систем, заснован на златном султану, сребрној акци/грошу и бакреном мангиру.

¹¹ Без обзира на шаренило монета у оптицају, обрачун је вршен искључиво у акчама/грошима.

¹² Опширније: Н. Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Sarajevo 1966; Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Службени гласник, Београд 2013.

¹³ Још 1692. године Де Фериол је био у сличној мисији и утицао на Порту (показаће се у овом случају - повољно и по Цариград и по Париз) да настави рат. Дневник који је водио током

године, тј. од султановог поласка из Софије ка Нишу, пратио султанов штаб (Божић, 1956: 176-179) Хабзбуршка војска је 1696. године под командом саксонског изборника Фридриха Августа почела опсаду Темишвара. Приликом наредног похода, Султан Мустафа II је 2. јула 1696. године извршио смотру својих трупа у Београду. За овај поход на Ердељ и Угарску је било спремљено око 200.000 људи. У Панчево је султан прешао 6. августа, а одатле наставио ка Темишвару. На вест о доласку османске војске, Филип Август је напустио опсаду Темишвара. Османска војска је однела победу код Хетина на Бегеју 26. августа 1696. године, иако је Монастерлија, српски подвојвода у Хабзбуршкој Монархији, заробио Шаркан-пашу и још двадесетак османских војника. Након победе (Веселиновић, 1968: 19, нап. 85-86; ИСН, 1994: 566-567). Након Хетина, хабзбуршка војска је потиснута ка Бечкереку. Цар Леополд I¹⁴ је склопио дефанзивни савез са Русијом и Венецијом 1697. године, да би олакшао свој положај. Фридрих Август је смењен са положаја, а за команданта царских трупа у Угарској је постављен Евгеније Савојски (Поповић, 1990: 340-341).¹⁵

За разлику од похода 1695., када се из Темишвара султан вратио преко Оршаве, Дунавом до Никопоља, а одатле сувим путем до Једрена, у походу 1696. и 1697. године је повратак султана и војске ишао готово истом трасом као и наступање¹⁶, што је укључивало и снабдевање са истог подручја. Де Фериол бележи да је Понишавље веома страдало у рату и да су крајеви између Софије и Ниша опустели, а да су утврђења у јако лошем стању. Слична запажања износи и током проласка кроз Поморавље до Београда. Де Фериол ово приписује турском немару много више но ратном разарању. Упркос султановој наредби из 1695. године, многа утврђења су била чак у горем стању него непосредно пре хабзбуршке опсаде. Овакво стање које је Де Фериол Затекао, уз додатно оптерећење становништва у снабдевању војске и султанове пратње, могу допринети прецизнијем сагледавању смисла натписа из 1697. године, тј. увођења ванредних намета у циљу оспособљавања османске војне силе да поврати позиције изгубљене у рату. Читав дневник одише нелагодношћу због француског ослањања на слабог

похода писан је из дана у дан и представља најпоузданији извор о хронологији и тачном развоју догађаја на терену. Де Фериолов статус био је одређен и чињеницом да је његова мисија излазила из делокруга надлежности сталног француског амбасадора на Порти, грофа Шатонефа.

¹⁴ Leopold Ignaz Joseph Balthasar Franz Felizian von Habsburg (9. VI 1640 - 8. V 1705), угарски краљ 1655-1705, чешки краљ 1656-1705 и цар Светог Римског Царства 1658-1705. Опширније: ADB, 1883: 316-322.

¹⁵ О Евгенију Савојском (Eugen Franz Prinz von Savoyen-Carignan, 1663-1736) опширније: NDB, 1959: 673-678.

¹⁶ Видети карте на: <https://phebusmuzayede.com/13758-nusretname-iki-cild-tek-cildde-silahdar-findiklili-mehmed-aga-sadelestiren-ismet-parmaksizoglu-421-462-sayfa-16-5x23-5-cm-.html>; 46-2, 46-7; (на дан 21. VI 2024.)

савезника. Изразито неповољно је гледао на чињеницу да је османска војска врло недисциплинована и да пљачка земље кроз које пролази. Иако далеко од онога што је био, иоле дисциплинован је једино остао јаничарски корпус.¹⁷ Султан Мустафа II је од доласка на престо много учинио да се војска дисциплинује и ојача, али то није довело до очекиваног нивоа, нарочито по питању тактичких новина и њихове примене у маневру (Божић, 1956: 181-183, 189, 191). Насупрот овоме, Де Фериол је изразито похвално писао о османском организовању снабдевања својих трупа, те наводи да би у Банату читав месец могли хранити 200.000 људи и све коње само са храном коју су пренели са собом.¹⁸

Порта је одлуку да сву офанзивну силу усмери ка Панонији донела уз свест о томе да је ово можда последња прилика да стекне предност на терену, имајући у виду преговоре у Ријсвику¹⁹. Османска војска имала је око 130.000 људи на почетку похода, када је Мустафа II 17. јуна кренуо из Цариграда (Бешлин, 2017: 306-307). Са друге стране, текле су и припреме хабзбуршких снага. На основу препорука кнеза Лудвига Баденског²⁰ и, нарочито, грофа Гвидобалда фон Штаремберга²¹, Евгеније Савојски је 5. јула 1697. године постављен за главнокомандујућег хабзбуршких снага у Угарској. Још јануара 1697. године је Дворски ратни савет²² расправљао о наставку операција на османском ратишту, са главним питањем наставка или промене стратегије, после неуспешног похода на Београд 1693. године. Уместо брзог продора, усвојена је стратегија поступности; најпре би требало овладати Банатом, потом Београдом и онда наступати даље ка југу. Међутим, због лошег терена и слабих могућности снабдевања, ни ова стратегија коју је Беч развио, није донела значајније резултате (Бешлин, 2017: 300-301). Савојски је предлагао да се, због тога, опет усмере ка Београду, јер је стратегија освајања Баната тешка, дуга, а однела би једнак број живота. Са друге стране, Дворски ратни савет и Штаремберг су сматрали да је сигурније војску груписати у јужној Бачкој. Гроф Капрара је још раније предлагао да се војска групише уз Тису, од Ковиља до Жабља и, ако затреба,

¹⁷ О арбанашким и јединицама из Босанског пашалука, као и цебеџијама, де Фериол има врло лоше мишљење.

¹⁸ Посредно о овоме сведочи и знатна количина плена који је хабзбуршка војска узела после Битке код Сенте. Божић, 1956: 193.

¹⁹ Миром у Ријсвику (Ryswick) 20. септембра 1697. године окончан је, без победника, Рат Аугзбуршке лиге (1688-1697), познат и под називима Деветогодишњи рат, Рат Велике алијансе и Рат за палатинско наслеђе. Хабзбуршка Монархија је приступила миру 30. октобра исте, 1697. године.

²⁰ Ludwig Wilhelm von Baden-Baden (1655-1707). Опширније ADB, 1884: 485-491.

²¹ Guido Wald Rüdiger Graf von Stahremberg (1657-1737). Опширније: ADB, 1893: 473-480.

²² Дворски ратни савет (*Hofkriegsrat*) био је централна војна дикастерија Хабзбуршке Монархије 1556-1848. Опширније: Egger, 1992: 139-155.

лако пребаци у Банат. Поред тога, може да се ослони на Петроварадин и да сузбија османске покрете кроз Срем и Банат из Београда. Према упутству цара Леополда I од 7. јула 1697. године, Савојском је наложено „да се управља по потезима непријатеља“ и да у борбу ступа једино ако је „у великој предности и поуздано се нада срећном исходу“ (Бешлин, 2017: 303). Када је 1697. године османска офанзива постала извесна, цар Леополд I је поновио наредбу да Срби морају бити ослобођени свих пореза и уконачења, јер помажу царске напоре. Дворски ратни савет је чак тражио да Угарска дворска комора снабдева српску милицију (Д. Микавица и др., 2016: 131, нап. 71-73).

Султан Мустафа II је на трећи поход на Угарску кренуо из Једрена у јуну 1697. године и преко Пловдива, Софије и Ниша, стигао у Београд, а 20. августа 1697. године прешао у Панчево. Из Баната је прешао у Бачку и заузео Тител, одакле је преко Вилова и Ковиља 8. септембра стигао у Песир, а сутрадан, 9. септембра 1697. године у Сенту. У Сенти је одлучио да не настави кроз Бачку ка Сегедину, већ да пређе Тису и поход настави поново из Баната (Веселиновић, 1968: 19). Из Ердеља је ка Бачкој марширало и осам хабзбуршких пукова под командом Јохана Лудвига Рабутина, у сусрет главнини војске под командом кнеза Савојског. Десним хабзбуршким крилом у Бици код Сенте 11. септембра 1697. године командовао је Зигберт Хајстер²³, а левим Гвидобалд Штаремберг. На левом крилу већину војске чинили су Срби, док је центар држао кнез Евгеније Савојски. Укупно је било око 12.600 Срба (~8.300 пешака и ~4.300 коњаника) под командом Јована Поповића Текелије²⁴, са задатком да се пробију иза леђа османској војсци и изазову пометњу у њеним редовима. Овај задатак је остварен, уз губитке од 2-3.000 људи. Срби су загазили у Тису и зашли иза османских шанаца, потом упали у њих и нанели османској војсци пораз. Султан је о поразу сазнао сутрадан, 12. септембра и из Темишвара се упутио ка Београду (Д. Микавица и др., 2016: 131-132). Након пораза код Сенте 11. септембра 1697. године, Султан је стигао у Београд 20. септембра, а одатле преко Ниша и Софије у Једрене, 28. септембра 1697. године (Веселиновић, 1968, 19-20, нап. 89, слике 6-8).

*

Османске победе код Лугоша 21. септембра 1695. и Ченеја 26. августа 1696. године нису имале никаквог стратешког значаја за Порту. На другој страни, упозориле су Беч да чвршће консолидује своје снаге и да се боље припреми за наредну годину, што је резултирало најзначајнијом хабзбуршком победом у Великом бечком рату. Поред хабзбуршког напада, османска војска је код Сенте била изложена и страдању од побуњених Арбанаса. У напуштеном султановом логору, дан после битке, 12. септембра 1697. године, хабзбуршка војска је затекла велики плен: седам тугова, 423 заставе, преко 100 топова и

²³ Feldmarschall Siegbert Graf Heister (1646-1718). Опширније: ADB, 1880: 676.

²⁴ О Јовану Поповићу Текелији (1665-1722) опширније: Форишковић, 1985.

мерзера, 28 тона барута, 19 тона куршума, хиљаде шатора (укључујући и султанов), коња, камила и волова. Османски извори спомињу и постојање султанове касе са великом свотом новца, али о њој нема трагова након битке. Већ 13. септембра је хабзбуршка војска морала да се удаљи од места сукоба, те се улогорила код Кањиже, будући да је око Сенте претила опасност од заразе. Евгеније Савојски није прешао у потеру за османским снагама због исцрпљености своје војске и због великог плена који је стекао, што га је могло знатно успоравати. У Темишвар је стигао дотадашњи београдски командант Хусеин-паша Ћуприлић Амицазде²⁵, који је, након погибије Елмас Мехмед-паше²⁶, постављен за новог великог везира.²⁷ Победу код Сенте, Евгеније Савојски није могао да искористи до краја, јер му је за освајање Баната недостајала и војска и логистика (Бешлин, 2017: 313-314).

Победом код Сенте је нагвештен крај рата, на штету Османског Царства. Порта је прихватила посредовање Енглеске и Холандије о примирју, у страху од руског напада. Могући руски напад на Османско Царство је будио подозрење и Леополда I, пред којим је стајао и већ извешан сукоб за шпанско наслеђе²⁸, те је и он прихватио мир, поготову стога што је био у повољном положају на терену (ИСН, 1994: 570). Поред прелиминарних преговора о окончању Великог бечког рата, Битка код Сенте је убрзала и рад мировне конференције у Ријсвику (Бешлин, 2017: 299). Пошто је прихваћен основни услов склапања мира, на начелу *uti possidetis*, Савојски је био принуђен да се повуче из Баната. Мир склопљен у Сремским Карловцима 26. јануара 1699. године, означио је почетак нове епохе и у животу српског народа и Пећке патријаршије.

Извори и литература

Необјављена грађа

ЗЗСКН: Завод за заштиту споменика културе Ниш, Ниш; Документација, Споменици културе 8.

Објављени извори

Божих, 1956: И. Божих, Француски дневник о походу Мустафе II 1696. године, *Мешовита грађа - Miscellanea*, 8, 175-204.

²⁵ Амицазде Хусеин-паша Ћуприлић (1644-1702), велики везир 17. IX 1697. до 4. IX 1702.

²⁶ Елмас Мехмед-паша (1661-1697), велики везир 3. V 1695 - 11. IX 1697.

²⁷ Број страдалих османских војника, официра и (поименично) великодостојника забележио је Меџмије Хусеин ефендија Музаферија. (Filipović, 1991: 390-333).

²⁸ Рат за шпанско наслеђе, који је трајао 1701-1714, избио је након смрти последњег шпанског Хабзбурга, Филипа II (1661-1700), окончан је мировним уговорима у Утрехту (11. априла 1713), Раштату (6. марта 1714) и Бадену (7. септембра 1714). Опширније: Hochedlinger, 2015: 174-190.

- Радонић, 1942:** *Дубровачка акта и повеље*, 4-2, (прир. Ј. Радонић), Београд: Српска краљевска академија.
- ССЗиН, 1923:** *Стари српски записи и натписи* (прир. Љ. Стојановић), Београд: Српска краљевска академија.

Литература

- ADB (1880, 1883, 1884, 1893):** *Allemeine Deutsche Biographie*, Bänder 11, 18, 19, 35 Leipzig: Duncker und Humbolt.
- Антић, 2019:** Д. Антић, Територијално-административни оквир Косовског, Битољског и Солунског вилајета крајем XIX и почетком XX века, *Годишњак Педагошког факултета у Врању* 10-1, 55-64.
- Бешлин, 2017:** Б. Бешлин, *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад: Матица српска.
- Веселиновић, 1968:** Р. Веселиновић, Београд од 1683. до 1717. године, *Годишњак Града Београда*, 15, 5-25
- Димитријевић, Златковић, 2017:** А. Димитријевић, Ј. Златковић, Зидно сликарство у манастиру Светог Ђорђа у Темској, *Лесковаки зборник*, 57, 291-303.
- Egger, 1992:** R. Egger, Dvorsko ratno vijeće i Ministarstvo rata kao središnji upravni organi Vojne krajine, *Arhivski vjesnik*, 34-35, 139-155.
- ИСН, 1994:** Група аутора, *Историја српског народа*, III-1, *Срби под туђинском влашћу 1537-1699*, (ур. Р. Самарцић), Београд: Српска књижевна задруга.
- Јоцић, 2014:** Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. године*, Београд: Народна библиотека „Вук Караџић“ Бела Паланка.
- Лачев, 2006:** М. Лачев, Каталог на софијте митрополити, *Исторически преглед*, 5-6, 162-178.
- Микавица и др., 2016:** Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, 2016: *Срби у Хабзбуршкој Монархији 1526-1908*, књ. 1, 1526-1861, Нови Сад: „Прометеј“ - РТВ.
- Murphey, 2001:** R. Murphey, *Ottoman warfare 1500-1700*, London: UCL Press.
- NDB, 1959:** *Neue Deutsche Biographie*, Berlin: Duncker und Humbolt.
- Нинковић, 2017:** Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду - Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица.
- Павловић, 1966:** Ј. Павловић, *Манастир Темска (са 96 цртежа и фотографија)*, Смедерево: Народни музеј Смедерево.
- Pamuk, 2004:** Ş. Pamuk, The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914, *Financial History Review*, 7-32.
- Pamuk, 2009:** Ş. Pamuk, The Ottoman monetary system and frontier territories in Europe 1500-1700, In: *The Ottoman economy and Its institutions*, Ashgate, 175-182.

- Поповић, 1990:** Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, I, *Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, 2024:** А. Поповић, Помен „Мацара“ у једном натпису Темског манастира из 1692. године, *Лесковачки зборник*, 64/2024, 117-127.
- Радовановић, 2021:** А. Ж. Радовановић, *Зидно сликарство цркве светог Ђорђа у манастиру Темска*, Одбрањена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2021.
- Радовић, 1974:** А. Радовић, Манастир Темска. Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови 1970. године, *Саопштења*, 10, Београд 1974, 125-139.
- Руварац, 1898:** Д. Руварац, Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713-1730. Прилог историји српске цркве, *Споменик СКА*, 34, 81-201.
- Станојевић, 1974:** Г. Станојевић, Прилог проучавању Битке код Сенте 11. септембра 1697. године, *Зборник Матице српске за историју*, 9, 80-87.
- Тричковић, 2013:** Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Службени гласник, Београд.
- Filipović, 1991:** N. Filipović, Bošnjaci u Bici kod Sente 1697. godine - Viđenje pjesnika Fidai-bega, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, 390-333.
- Форишковић, 1985:** А. Форишковић, *Текелије, војничко племство 18. века*, Нови Сад: Матица српска.
- Hadžibegić, 1966:** H. Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Хаџибегећ, 1976:** Х. Хаџибегећ, О изворима за утврђивање броја становника у периоду турске владавине, *Прилози за оријенталну филологију*, 11-12, 303-304.
- Hochedlinger, 2015:** M. Hochedlinger, *Austria's war of emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*, London - New York: Routledge.
- Nusretname:** <https://phebusmuzayede.com/13758-nusretname-iki-cild-tek-cildde-silahdar-findiklili-mehmed-aga-sadelestiren-ismet-parmaksizoglu-421-462-sayfa-16-5x23-5-cm-.html>; (на дан 21. VI 2024.).

Aleksa M. Popović

L'ÉCHO DE LA CAMPAGNE OTTOMANE EN HONGRIE À REGION DU PONIŠAVLJE EN 1697

R é s u m é

La bataille de Senta le 11. septembre 1697. est la dernière grande bataille de la Grande Guerre Turque et le dernier événement qui a conduit les deux parties à conclure la paix. Les préparatifs de la bataille ont été faits par les deux parties avec un soin particulier. L'achat obligatoire de provisions pour l'armée a provoqué la

résistance de la population à l'intérieur des Balkans ottomans, prolongeant ainsi la situation instable des années précédentes. La campagne prévue pour 1695 fut reportée à l'année suivante en raison du décès du sultan Ahmed II (1691-1695) et de l'accession au trône de son neveu Moustafa II (1695-1703). Malgré le succès de cette campagne, le sultan n'obtint pas d'avantage clé et l'année suivante, en 1697, une nouvelle campagne fut lancée. En juin, le sultan quitte Edirne et arrive au Banat via Sophia, Niš et Belgrade. Même si la collision était attendue plus au nord, Eugène de Savoie profite du terrain pour s'imposer à un moment où il se trouve dans une position plus favorable et où il peut utiliser l'élément de surprise, qui s'est transformé en une victoire clé dans la guerre. Par un itinéraire similaire, le sultan revint à Edirne le 28. septembre 1697. Étant donné que la majeure partie de l'armée ottomane s'est déplacée à travers le region du Ponišavlje, sur la base de documents et de littératures pertinents, l'article analyse les liens entre cette campagne et les inscriptions du Gornje Ponišavlje de 1697.

Mots-clés : *la Grande Guerre Turque, l'Empire ottoman, la Monarchie habsbourgheoise, monastère de Temska, XVIIe siècle.*